

העימות בין החרדים למשכילים בתנועת חב"ת-ציון בשנות ה-80

כתריסר שנים עברו על תנועת חב"ת-ציון מראשית התארגנותה לתנועה כלל-ישראלית בוועידת קטוביץ (1884) ועד ליוזמות הראשונות להקמת ההסתדרות הציונית (1896/7). הרבה מהלבטים הפנימיים שציינו את ההסתדרות-הציונית, יש להם עקבות כבר בתנועת חב"ת-ציון. בעלי-העמדות השונות לגבי אופיה של התנועה הציונית, גם מבחינת יחסה למסורת היהודית, עדיין לא התארגנו למפלגות. יחד עם זאת, הניגודים שרווחו בציבור היהודי ברוסיה—פולין מבחינת היחס למסורת, היו הייבים לבוא לידי עימות במסגרת תנועה אשר ריתקה אליה אנשים משני הצדדים. הבעיה הקשה מכל אשר עמדה על סדר-יומה של התנועה מימיה הראשונים היתה: האם מקור יניקתה היא התנועה הלאומית האירופית המודרנית על כל סממניה? זו המנותקת מנורמות ההתנהגות והמחשבה של רוב רובו של הציבור היהודי, גם בהיותה מאמצת לעצמה סמלים מסוימים ממסורתו; או שמא מדובר בתנועה הבאה רק לקיים את המסורת במסגרת טריטוריאלית ופוליטית חדשה. במילים אחרות: האם היתה תנועת-תחיה יהודית מסורתית, או תנועה לאומית מודרנית לכל דבר? בעיה זו עלתה שוב ושוב בחייה של התנועה, אם בבידורים אידיאולוגיים של התומכים בה והדוחים אותה, אם במאבקים ארגוניים ופוליטיים על ההשפעה בתוכה, על הנהגתה, על משאביה הכספיים ועל אופי מפעליה ומוסדותיה במקומות מושבה בחוף-לארץ, או בטריטוריה הלאומית הנכספת שלה — בארץ-ישראל.

כנאמר, בעיה זו רחשה מתחת לפני-השטח מימיה הראשונים של תנועת חב"ת-ציון, אולם היא פרצה לרשות הרבים בפולמוסים גלויים, מאבקים ושערוריות כשהיתה עילה ישירה מתאימה לכך. משקלם הציבורי המשתנה של החרדים ואוהדיהם בתנועה במשך שנות קיומה גם הוא השפיע על ביטויה של בעיה זו בחיי התנועה. במחקר זה יהיה עלינו לעקוב אחרי הגילויים האלה בתנועת חב"ת-ציון ביטויה הראשונות.

למרות הרציפות של מגמות היסוד בתנועת חב"ת-ציון במשך שנות קיומה, לא היתה דומה המחצית הראשונה (1884—1890) למחצית השניה (1890—1897). הקמת הוועד האודיסאי (1890) חרצה את ימיה של התנועה. שנותיה הראשונות מאופיינות על-ידי פעילות בלתי-ליגאלית ברוסיה ובמאמצי התישבות ראשונים

בארץ-ישראל, שתוצאותיהם ועומות, כאשר רוב רובה של ההתיישבות-החדשה עובר לאפוטרופוסותו של הבארון רוטשילד. שנותיה האחרונות עומדות בסימן הליגאלי-זציה של התנועה — עם הקמת הוועד האודיסאי¹ ברישיון רוסני והגבלת צעדיה של התנועה על-ידי הרישיון הזה, המונע ממנה לימור על אופייה הכללי-ישראלי, ומטיל התחייבויות להגביל פעילותה לרוסיה; וכן לנוכח האיסור לעודד את ההגירה היהודית לארץ-ישראל וצמצום התעניינותה באיסוף כספים (ברוסיה) כדי לתמוך באי-כרים היושבים בארץ-ישראל ובסודיה². אולם למרות, או בגלל, אופייה זה של התנועה, כפי שהוא מושקף מפעילות הוועד האודיסאי³, ועל מנת למצוא פורקן לשאיפותיהם לעשותה תנועה לאומית יהודית על כל ביטוייה, נאלצו נאמניה לבקש לעצמם מסגרות פעילות מעבר לוועד האודיסאי⁴, שהתבטאו בתקופה זו בהקמת האגודה החשאית 'בני-משה', והקמת ה'מזרחי' כביאליסטוק. גם מבחינת הבעיה המעסיקה אותנו במחקר זה עלינו לראות את שנת 1890 כנקודת-מפנה. שלא כמו בשנים הראשונות, כאשר התנועה לא התעלמה מכל הבעיות הציבוריות והחברתיות הקשורות בארגון תנועה לאומית, ודבר זה זכה לביטוי בוועידותיה העיקריות — הרי בתקופה השניה היא ירדה למחתרת ועסקה בהתארגנויות אשר באו להשלים את החסר בפעילותו של הוועד האודיסאי⁵ מבחינת האינטרסים הלאומיים. דווקא האופי החשאי של הפעילות הלאומית הרחבה בתקופה השניה של חיבת-ציון העניק לבעיה המעניינת אותנו אינטנסיביות עצומה, אשר עירערה את אושיות התנועה ערב הופעתו של הרצל.

בשנים הראשונות של תנועת חיבת-ציון עלתה שאלת היחס למסורת בצורה ספוראדית, כשהיא מתמקדת בפומבי בשלושה מוקדים עיקריים: המאבק על ההנהגה בוועידות חיבת-ציון, פולמוס בני-גדרה (1886—1888) ופולמוס השמיטה (1888/9). מאתוורי-הקלעים היו בירורים לשם קביעת עמדה ביחס לחיבת-ציון בציבוריות החרדית ברוסיה ופולין, אשר הידיעות שיש לנו עליהם הן קלושות למדי.

נוכח הפרעות ברוסיה בראשית שנות ה-80 והדיונים בציבור היהודי ברוסיה על כיוון ההגירה (ארץ-ישראל או אמריקה), הצטרפו אישיים בולטים בהנהגה החרדית בארץ-ישראל וברוסיה לקוראים להפנות את ההגירה לארץ-ישראל⁶. בין השיקולים של החרדים ברוסיה להעדתת ההגירה לארץ-ישראל על-פני ההגירה לאמריקה היו החששות מפני סיקולאריזציה של המהגרים לאמריקה בהשפעת הסביבה⁷. בקבוצה זו של רבנים וסופרים נשמעו גם דעות נוכחות מתן הקלה למתיישבים בארץ באשר לקיום מצוות התלויות בארץ. נטיות אלה נתקלו מיד בהתנגדות רבני ירושלים, אשר עמדו על סמכותם להכריע בשאלות הלכתיות הקשורות בארץ-ישראל, סמכות אשר הוכרה בסופו של דבר על-ידי החרדים ברוסיה ופולין.⁸

מראי המקום לספרים: אזכור ראשון — פרטים ביבליוגרפיים מלאים: איזכורים נוספים — שם הספר בלבד.

1. 'קליונר', בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 100—104, 152—154, 155, 222—225.
2. 'ש' יבנאלי (עורך), ספר הצינות, תל-אביב תש"ב, עמ' 180.
3. בהתעורר עם, עמ' 154.

כבר מראשית המאמצים לארגון הכוחות של חיבת־ציון ברוסיה במסגרת תנועה ארצית (סוף 1882), צפה השאלה — היכן ימוקם מרכזו של התנועה ומי יעמוד בראשה? יוזמה ראשונה יצאה מחובבי־ציון בביאליסטוק בראשות מוהליבר, אשר גיישו אצל רבנים ידועי־שם בחברה החרדית ברוסיה ופולין, באשר ליחסם לענין. מתוך כך הוסתמו שתי גישות לגבי אופן גיבוש חיבת־ציון לכלל תנועה ארצית; האחת טענה לארגון תנועת חיבת־ציון על טהרת החרוים, והשנייה תמכה בארגון כולל, מתוך הנחה כי מיטקלם המספרי של החרדים יהיה מכריע בארגון, בהווה או בעתיד. בסופו של דבר, אין לדבר על שתי גישות בעלות משקל ציבורי שווה. עובדה היא שהגישה האחרונה היא שקרמה עור וגידים במסגרת תנועת חיבת־ציון, בעוד השנייה נשארה רווחת בתודעתם של אישים בהנהגה החרדית, והיא הספיקה להם כדי שלא יטלו חלק בחיבת־ציון כפי שהתגבשה מאז ועידת קטוביץ. השיקול העיקרי של החוששים מפני ארגון כל חובבי־ציון בתנועה אחת, שתכלול שומרי מסורת ושאינם שומרי מסורת, היה החשש מפני הכושר הסיקולאריזטרי שמנו ב'משכילים' אשר התעוררו לחיבת־ציון. יש לזכור כי אופיה ה'חופשי' של ההתארגנות הביולוגית כבר היה מפורסם מראשית 1882.

הוועידה שכתסה בביאליסטוק בסיון תרמ"ג (1883) עמדה בסימן משבר בהנהגה החרדית ביחס לחיבת־ציון, באשר הלכי־הרוח שהיו בה תמכו בהקמת ארגון כולל לכל חובבי־ציון. בגישה זו תמכו גם אישים בולטים בהנהגה החרדית, אולם הימנעותם של רבים מקרב הנהגה זו מלקחת חלק בוועידה כבר הצביעה על ראשית תהליכי הקיטוב בקרב החרוים ביחס לחיבת־ציון, אשר ילכו ויעמיקו בעתיד. מיעוט המשתתפים מקרב הנהגה החרדית בוועידת ביאליסטוק שמש מהחרדים הזדמנות היסטורית לארגן ולהנהיג את תנועת חיבת־ציון בראשיתה, והיוזמה עברה לאגודת חובבי־ציון באודיסה. יתרונה של האגודה באודיסה היה שריכוזה סביבה אישים בולטים בציבוריות היהודית ברוסיה ופולין, גם מאלה שלא ישבו באודיסה בקביעות, ולהם קשרי־מוצא עם קהילות יהודיות גדולות מחוץ לאודיסה.

משלוח ההזמנות לוועידת קטוביץ הוטל על חובבי־ציון בוורשה אשר להם היו קשרים עם חובבי־ציון בקטוביץ ועם אגודות חובבי־ציון ברחבי רוסיה ופולין. אופיה המיוחד של אגודת חובבי־ציון בוורשה, אשר איגדה בתוכה חרדים ושאינם חרדים, העניק לה עמדת תיווך בין החרדים ו'חפשיים' שבחובבי־ציון במשך כל שנות קיומה. גם בהזמנות ששלחו לוועידת קטוביץ הראו הוורשאים ענין רב בהשתתפות מירבית של רבנים, מתוך כוונה לתת לתנועה לגיטימציה בקרב החרדים ברוסיה

4. שם, עמ' 353 ואילך.

5. שם, עמ' 355.

6. סולובייצ'יק מבריסק, יפה מרוואני ובאמפי מינסק תמכו ברעיון הקמת חיבת־ציון על טהרת החרדים. כאשר רעיון זה לא התממש, הצטרף יפה לתנועת חיבת־ציון הכללית בעוד סולובייצ'יק נשאר מרחוק.

7. בהתעורר עם, עמ' 356.

8. שם, עמ' 357.

9. שם, עמ' 358—361; מ"ל ליליינבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 16—21.

ופולין.¹⁰ יוזמיה של ועידת קטוביץ הוכיחו את דאגתם להשפעת התנועה בקרב המוני היהודים ברוסיה ופולין, אשר היתה מותנית בתמיכת ההנהגה החרדית. הוצאות ועידת קטוביץ לא הצביעו על כך שציפיות אלה נכזבו לגמרי, אם גם לא נתממשו במלואן. למצב זה תרם הרבה מזל-ביש, באשר רבנים ידועי-שם שנסעו לוועידה לא הגיעו אליה מפאת קשיים בהשגת אשרות-יציאה.¹¹ אולם חשוב מזה היה חוסר-יכוונתם של יוזמי הוועידה למסור לחרדים עמדת הנהגה בתנועה; יחד עם זאת, לא היה זה כשלון גמור, מאחר שרבנים מפורסמים מקרב ההנהגה החרדית הודיעו על כוונתם להשתתף בוועידה,¹² וחלקם אף השתתף בה.¹³ היו מביניהם כאלה, שאף אם לא התפנו לנסוע לוועידה, הביעו אהדה גלויה לכינוסה ולענייניה.¹⁴ בבחירות למוסדות התנועה היתה ניכרת פופולריותו של מוהליבר בשווה לזו של פינסקר.¹⁵ הוסכם גם כי המרכז באודיסה והמרכז המשני שבוורשה הם זמניים,¹⁶ ואין לראות בהקמתם הכרעה שתקבע לגבי אופי ההנהגה ומיקומה. אף-על-פי-כן אין להעלים, כי היו מבין החרדים שראו במהלכה של ועידת קטוביץ מעין שמיטת הנהגה מידי החרדים, ואף הסיקו את המסקנות האישיות מכך.¹⁷ אפשר לומר כי ההנהגה החרדית נהצתה כאשר חלקים ממנה הסתייגו מהתנועה עוד בטרם כינוסה של ועידת קטוביץ ומיד אחריה, בעוד שחלקים אחרים מתוכה, שאינם חלשים בהשפעתם מהראשונים, הבליטו את תמיכתם בתנועה דווקא לאחר הוועידה.¹⁸ תמיכת האחרונים שימשה משקל-נגד מספיק בהנהגה החרדית להסתייגות הראשוני-גם, כדי שלא תיהפך הסתייגות זו לפעילה ומאיימת על ההשפעה הציונית בקרב היהודים ברוסיה ובפולין.

גם בקרב החרדים אשר תמכו בהקמת ארגון כולל לחובבי-ציון, שיכלול בתוכו שומרי-מסורת ו'חפשיים', היתה התמרמרות על קביעת מרכז חובבי-ציון באודיסה והעמדת פינסקר בראשו. מוהליבר עצמו לא חסך מאמצי-חתירה תחת ההנהגה

10. א' דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חבתי-ציון וישוב ארץ-ישראל, כרך א' (תעודות מס' 1—493), אודיסה תרע"ט; כרך ב' (תעודות מס' 494—966), תל-אביב תרפ"ה; כרך ג' (תעודות מס' 967—1351), תל-אביב תרצ"ב. תעודה מס' 142. (להלן: כתבים, ומספר התעודה בלבד, כאשר התפניה היא למספר העמוד, יצוין גם מספר הכרך).
11. בהתעורר עם, עמ' 453; כתבים א', עמ' 303 (בהערה).
12. ראה שם.
13. ביניהם מוהליבר מביאליסטוק ופרידמן מקרלין.
14. בהתעורר עם, עמ' 450—451.
15. מבין עשרים וחמישה בוחרים נבחרו פינסקר ומוהליבר עליידי עשרים וארבעה. כתבים א', עמ' 321.
16. כתבים א', עמ' 314.
17. הכוונה לפרישתו המוצהרת של אלעזר גורדון מטלו. ב"צ דינור, עולם ששקע, ירושלים תשי"ח, עמ' 87. א"א פרידמן, ספר הזכרונות, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 170. גורדון אל חובבי-ציון בפאסוואהל, תמוז תרמ"ט, מתוך: א"א רבינר, הגאון רבי אליעזר גורדון וצ"ל, תל-אביב תשכ"ח, עמ' ק"ל.
18. הכוונה לתמיכתם הבולטת של ספקטור והנצי"ב מוולוז'ין בתנועת חבתי-ציון לאחר ועידת קטוביץ. ליליינבלום לשפ"ר, נובמבר 1885, כתבים 376 (בהערה); חובבי-ציון בקובנה למרכז בוורשה, אייר תרמ"ו, כתבים 443.

באודיסה, והעמיד עצמו כאופוזיציה מובהקת להנהגתו. הוא לא הסתיר את חשדו בהנהגה באודיסה כי 'תשא פנים אך לבני הרור החדש החפשיים, להם תחלוץ שד להשפיעם בשפע רב, ולהפך שדיה צומקים לכל ירא וחרד לדבר ה'.' חובבי-ציון בביאליסטוק גם הזהירו כי מדיניותה של ההנהגה באודיסה כלפי החרדים הותרת תחת השתתפותם בחיבת-ציון של 'רבים מאחינו היראים והחרדים, אשר רוב ההובבי-ציון מהם הגם.'¹⁹ יש לציין כי בביאליסטוק השתמשו בענין החרדי כעילה לנגח את פינסקר, מאחר ולא היו להם הוכחות ממשיות על קיפוח החרדים על-ידי הנהגת התנועה.²⁰ דא עקא, הפוליטיקה החרדית שניהלו בביאליסטוק סיצלה למעשה את החזית החרדית בחיבת-ציון, בכך שהיא ביקרה את שני המוסדות העיקריים של חובבי-ציון; המרכז המשני בוורשה והוועד הפועל ביפו, אשר בראשם עמדו אנשים קרובים ברוחם לחרדים כמו שפי"ר ופינס. עקלקלותיה של האופוזיציה הביא-ליסטוקית להנהגה רק הוכיחו כי האנטגוניזם החרדי-משכילי בחיבת-ציון לא התגבש עדיין במידה כזו שיעשה ליצירת סולידריות חרדית לוחמת. המאבק על ההנהגה בין אודיסה לביאליסטוק חצה את אגודות חובבי-ציון, כאשר רובן תמכו בהנהגה באודיסה.²¹ מיעוטן תמך בחובבי-ציון בביאליסטוק.²² בתווך ניצבו אגודות מרכזיות כמו של וילנה ושל ורשה.²³ בראש אגודות אלה עמדו אישים כרש"י פין בוילנה וכשפי"ר בוורשה אשר הבינו יפה את ההשלכות האפשריות של העימות בין הביאליסטוקים לאודיסאים על ההצטרפות של החרדים והמשכילים לתנועה אחת. יש לציין כי הללו גם חיפשו סינתזה בין מסורת והשכלה וקיוו כי תנועת חיבת-ציון תשמש באמת כור-היתוך לה.²⁴ היו גם אגודות ואישים שהיו חרדים או

19. לאחר ועידת טבוביץ הוסכם, כי ויסוצקי יסע ארצה בשליחות חובבי-ציון לברר את מצב ההתיישבות ומוהליבר הרשה לעצמו לתת הוראות לויסוצקי שלא על דעת פינסקר. פינסקר לחובבי-ציון בביאליסטוק, סיוון תרמ"ה, כתבים 1258 (בהערות). מוהליבר גם הבטיח כי במשלהת לא ישתתפו אנשים אשר היו מוזהים כ'חופשיים'. ויסוצקי הסכים אתו בסופו של דבר. ק"ו ויסוצקי, קבוצת מכתבים, ורשה תרנ"ח. מכתבים מ"ד, מ"ז.

ראה גם: חובבי-ציון בביאליסטוק לכל האגודות, חשון תרמ"ו, כתבים 352; מוהליבר לפין, חשון תרמ"ו, שם 365; המרכז בוורשה לרש"י פין, חשון תרמ"ו, שם 358. חובבי-ציון בביאליסטוק אל האגודות, כסלו תרמ"ו, שם 1282; דרך לעבור גולים, עמ' 39—41. חובבי-ציון בביאליסטוק אל פינסקר, חשון תרמ"ו, כתבים 359.

21. האשמות חובבי-ציון בביאליסטוק, כי המרכז מעדיף את בני גדרה על בני פתח-תקוה, כפי שנראה בהמשך, לא היה להן בסיס חרדי מובהק, והשיקולים של המרכז באודיסה היו כי הברון רוטשילד תומך ויתמוך בבני פתח-תקוה ולכן אין חובבי-ציון צריכים לתמוך בהם.

22. האגודות בדרום-רוסיה וגם האגודות בוילנה ובוורשה שהופיעו כמתווכים בין הצדדים. 23. פינס אל פינסקר, חשון תרמ"ו, כתבים 356; חובבי-ציון במוסקבה אל האגודות, טבת תרמ"ו, שם 378. שפי"ר ללבאנדה, שבט תרמ"ו, שם 402. חובבי-ציון בריגה לחובבי-ציון בביאליסטוק, חשון תרמ"ו, שם 1280.

24. שפי"ר ללבאנדה, שבט תרמ"ו, כתבים 402. פין למוהליבר, חשון תרמ"ו, שם 360, 364. פין למוהליבר, אדר תרמ"ו, שם 404. פין לפינסקר, אדר תרמ"ו, שם 417. חוזר המרכז בוורשה לאגודות, חשון תרמ"ו, שם 362.

25. מכתב חוזר מהמרכז לאגודות, כסלו תרמ"ו, כתבים 366.

קרובים להם בהלכי-רוח ולמרות זאת תמכו במאבק זה במרכז באודיסה.²⁶ הללו טירפדו את מאמצי מוהליבר להעביר ההנהגה לידיו בשלב זה, משום שלא ראו סיבה לגיהול פוליטיקה חרדית נפרדת במסגרת תנועת חיבת-ציון. פינסקר עצמו דחה את התואנות שביקש לו מוהליבר ואף הבהיר כי ההנהגה באודיסה נמנעת מלהמוך בעקרון שעליו נאבקו חובבי-ציון החרדים, כי אין לישוב בארץ יהודים שאינם מקיימי-מצוות.²⁷ א כפי שנראה עוד בהמשך. יחד עם זאת הבהיר פינסקר כי אינו רואה בחיבת-ציון התאגדות להשלטת המסורת 'כי חובבי-ציון אינם כחה דתית', כי אם הנועה 'לאומית או פילנתרופית'.²⁸

עימות זה בין מוהליבר לפינסקר פגע באיסוף הכספים לטובת חיבת-ציון, והיה צורך בהתערבות חובבי-ציון בוורשה ובווילנה כדי לרצות את מוהליבר שיאות להמליץ בפני נאמניו להמשיך לשלוח את תרומותיהם למרכז-המשנה בוורשה. זאת גם לאחר שהוסכם למנות את מוהליבר כ'גזבר' שלישי לחובבי-ציון בנוסף לפינסקר ושפ"ר.²⁹ מוהליבר דחה לזמן מה את העימות עם הנהגת חובבי-ציון, לאחר שהם כבר שוכנעו כי יש לכנס ועידה נוספת למיסוד ההנהגה של התנועה.³⁰ הדחיפות בכינוס ועידה כללית של חובבי-ציון נבע גם מהמשבר שתקף את התנועה עם התפטרותו של פינסקר לאחר שהמטרה עלתה על עקבות חובבי-ציון באודיסה, וגם בעקבות כשלונותיו של המרכז לגייס כספים לתמיכה במושבות, אשר גרמו להתפטרויות חוזרות של הוועד הפועל ביפו.³¹

המשבר המתואר הוכיח שהתנועה לא חדרה די הצורך לציבור היהודי ברוסיה ובפולין. לפיכך העלו אגודות חובבי-ציון ברוסיה הלבנה את ההצעה לעניין את 'גדולי הרבנים', בתקווה לזכות עליידי כך בלגיטימציה מטעם החרדים.³² ערב כינוסה של ועידת דרוזונגיק בקיץ תרמ"ו (1887) עשה מוהליבר מאמצים להביא לוועידה

26. במרכז באודיסה תמך גם ד' גורדון, עורך 'הנגיד', גורדון לשפ"ר, כסלו תרמ"ו, כתבים 369; כן תמכו בו חובבי-ציון בקיבנה. חובבי-ציון בקובנה למרכז בווארשה, איר תרמ"ו, שם 443. במרכז באודיסה תמכו גם חובבי-ציון בריגה. חובבי-ציון בריגה לחובבי-ציון בביאליסטוק, תמוז תרמ"ו, שם 461; השון תרמ"ו, שם 1280. אליהם הצטרף מ' אליאשברג מבויוסק, אשר תמך בהנהגת פינסקר ואחר-כך בהנהגת פינסקר ומוהליבר יחדיו. אליאשברג לפינסקר, סיון תרמ"ו, כתבים 599. חשון תרמ"ו, שם 1319. 27. פינסקר לברלין, חשון תרמ"ח. י"ל פיטמן (עירק), טפר שמואל, ירושלים תרפ"ג, עמ' ע"ז—ע"ט.

27. פינסקר לחובבי-ציון בביאליסטוק, חשון תרמ"ו, כתבים 361.

28. פין למוהליבר, חשון תרמ"ו, כתבים 364; מוהליבר לפין חשון תרמ"ו, שם 365; שפ"ר ללבאנדה, ללא תאריך, שם 402; פינסקר לאגודות, כסלו תרמ"ו, שם 527; דרך לעבור גולים, עמ' 41—42; פין לפינסקר, אדר תרמ"ו, כתבים 471.

29. מכתב חובבי-ציון במוסקבה לאגודות, טבת תרמ"ו, כתבים 378; מכתב חובבי-ציון בפולטאבה לאגודות, תמוז תרמ"ו, שם 458; מוהליבר לאגודות, אדר תרמ"ו, שם 418.

30. פינסקר לאגודות, כסלו תרמ"ו, כתבים 527; דרך לעבור גולים, עמ' 58—59.

31. חובבי-ציון במיר אל פינסקר, כסלו תרמ"ו, כתבים 523; הצעת חובבי-ציון במינסק, פינסקר, כתבים ב', עמ' 210—211.

מגדולי הרבנים ברוסיה ובפולין וספקטור בראשם.³² מאמצים אלה לא נשאו פרי מאחר שרבים מבין הרבנים המוזמנים, לא באו לאסיפה,³³ הגוש החרדי גם לא היה מגובש במידה מספקת כדי שיתיצב מאחורי מוהליבר.³⁴ ולא היה מי שיקבל את התפטרות פינסקר וימסור את המשרד למוהליבר. עם זאת השיגו החרדים בוועידת דרווגניק הרבה יותר ממה שהיו זכאים לקבל באשר לייצוגם המספרי. הם קיבלו ייצוג מכריע במוסדות התנועה, בוועד הפועל המצומצם — הגבאים היועצים ליד הגבאי ראשון, ובוועד הפועל הגדול — גבאים בכבדים,³⁵ על החרדים הוטל גם למנות את התועמלנים של התנועה ואת המזכיר השני שלה. סמכות זו היתה לה חשיבות רבה, באשר אלה היו דְבָרֵי התנועה לפני הציבור היהודי.³⁶ ואמנם כך פורשו תוצאות הוועידה בקרב החרדים.³⁷ מוהליבר עצמו לא היה מרוצה מההתפתחות בוועידה במה שלא נבחר לגבאי ראשון, אולם גמנע מלפרש אכזבתו מאחר שגם חבריו לא נאבקו על מינויו לתפקיד זה, אף שחובבי-ציון מביאליסטוק תבעו את הדבר מפה לאוזן.³⁸ את תסכולו ביטא בהתפרצות רגשנית במהלך אחד הדיונים בוועידה, כאשר הפטיר 'הנני מבקש יהודים כשרים'.³⁹ יחד עם זאת קיבל את המינויים שהוצעו לו וגם הבהיר את עמדתו העקרונית, כי הנהגת התנועה וחלוציה בארץ-ישראל צריכים להיות שומרי מצווה.⁴⁰ למרות שעלה בידי החרדים בוועידת דרווגניק להשיג עמדות השפעה על ההנהגה הם לא הכריעו את הכף. המרכז בראשותו של פינסקר נשאר בידי חובבי-ציון באודיסה, והנסיחן להדיח את ליליינבלום מתפקיד של מזכיר המרכז, בטענה כי 'אין עטרה זו הולמת איש בעל דעות תופשיות' לא הצליח, וליליינבלום נשאר על משמרתו.⁴¹

המאבק על ההנהגה לא הסתיים עם ועידת דרווגניק. מוהליבר המשיך לנהל מאבק כמעט אישי בטענה כי חיבת-ציון צריכה למנהיגות אדמו"רית, ותלה את

32. השליח אל ספקטור היה יונתן אליאשברג ממאריאמפול. מאמציו של מוהליבר נתמכו עליידי הנצי"ב מוולוז'ין וא"מ לפידות מרייסיץ. הובטחה השתתפותם של הרבנים: שפירא מריגה, חריף מווילנה, אליאשברג מבויסק ורבה של מוריטש. א"ל הורוויץ ל'בני ציון' במוסקבה, סיון תרמ"ז, כתבים 596.

33. אגודת קובנה לדוגמא, לא שלחה נציג לוועידת דרווגניק מאחר והיררהה על פרישה מהתנועה. פרוטוקול של האסיפה, כתבים ב', עמ' 212. רוב הרבנים שהבטיחו את השתתפותם לא הגיעו: אליאשברג, שפירא, ברלין והרב של מוריטש. ראה שם; וראה גם: דרך לעבור גולים, עמ' 82—84.

34. מרדכי אליאשברג הבהיר לפינסקר שהוא תומך בהמשך הנהגתו. אליאשברג לפינסקר, יוני 1887, כתבים 599.

35. כתבים ב', עמ' 215; דרך לעבור גולים, עמ' 88.

36. שם, עמ' 214 (סעיפים ג' וד').

37. מ"י ברלין לסבו, נצי"י ברלין, תמוז תרמ"ז, כתבים 604; אליאשברג אל פינסקר, תמוז תרמ"ז, שם 605.

38. דרך לעבור גולים, עמ' 82.

39. שם, עמ' 84.

40. מוהליבר לאוסישקין, תמוז תרמ"ז, כתבים 610.

41. דרך לעבור גולים, עמ' 84—85.

כסלונותיה בהסדרונה של זר"י הישגי החרדים בקבלת השפעה מכרעת במוסדות היבתי-ציון לא נישאו פירות רבים, גם מפאת מיעוט הישגיה של התנועה בפיתוח ההתיישבות החדשה בארץ-ישראל, והרחבת השפעתה ברחוב היהודי במזרח אירופה. החרדים גם לא היו נלהבים לעשות הרבה במסגרת תפקידיהם במוסדות התנועה, וראשון למשתמטים מקבלת המינוי היה ספקטור מקובנה,⁴³ אשר חובבי-ציון חלו הרבה תקוות כי יתאפשר להם לנצל את סמכותו להנהגת התנועה והרחבת שורותיה בציבור החרדי של רוסיה. שונה מספקטור היה הנצי"ב מוולוז'ין אשר קיבל את מינויו ברצינות ובהתלהבות וביקש מפינסקר אינפורמציה מלאה, כדי להיות מעורה בבעיות התנועה.⁴⁴ אולם, גם הוא עסק בעיקר בביקורת על ההנהגה בעניינים הקשורים באורח-החיים של המתישבים בארץ, ולא בהרחבת השורות של חובבי-ציון ברוסיה ובפולין.⁴⁵

קשה להשתחרר מן ההתרשמות כי הנהגת החברה החרדית גילתה חוסר-אונים וחוסר ענין בהצטרפות לפעילות בחיבת-ציון ובהבאת ציבורה לתנועה. יותר יזומות בכיוון זה נעשו על-ידי חובבי-ציון צעירים, נלהבים לתנועה, אשר לא היו מזוהים דווקא עם החרדים שבה. כך גם יש להבין את נסיונו של אוסישקין לשכנע את האדמו"ר החסידי ר' זלמן מקפוסט, בעל ההשפעה הרבה על יהודים בדרום-רוסיה להצטרף לחיבת-ציון.⁴⁶

ההיערכות לבחירת מנהיג התנועה שיחליף את פינסקר,⁴⁷ חצתה בין האגודות בפולין, בלורוסיה וליטא ובין האגודות בדרום-רוסיה. האחרונים נטו לחפש אחרי מנהיג שלא יהיה בעל גישה חרדית מובהקת בכל מקרה.⁴⁸ 'הדרומיים' היו נכונים לחפש מנהיג לתנועה אף בחוץ-לארץ ובלבד שלא יהיה מקרב החרדים בצפון-רוסיה, גישה שנתקבלה חרף התנגדותם של החרדים.⁴⁹ אפשר לומר כי בדרום-רוסיה

42. מוהליבר לפינסקר, אייר תרמ"ח, כתבים 778; מוהליבר לפריידנברג, סיון תרמ"ח, שם 790; י"ל אפל לאגודות, אלול תרמ"ח, שם 821; מכבי לאוסישקין, ניסן תרמ"ט, שם 880.

43. ספקטור לפינסקר, תמוז תרמ"ז, כתבים 609.

44. ברלין לפינסקר, אב תרמ"ז, כתבים 619.

45. היקול קורא' עליו חתם ברלין עם מוהליבר ואליאשברג ערב ראש השנה תרמ"ח לטובת ההתיישבות החדשה בארץ לא מוציא מכלל זה. כתבים 650. מה שעניין בעיקר את ברלין היה שהמתישבים בארץ יקיימו מצוות, אהרת — איים בהסתלקות מהתנועה. ברלין לפינסקר, חשון תרמ"ח, כתבים 679. טבת תרמ"ח, שם 733. כן עמד על דעתו כי יש לננות אחראי על הפרטת תרומות ומעשרות ביסודי-המעלה, ולא — איים שוב בפרישה מהתנועה. כתבים ב', עמ' 514.

46. אוסישקין קיבל את ברכת הדרך ממוהליבר ומאליאשברג, אם כי האחרון הביע ספקות אם אגודת צעיר יצלה למשהיה זה. אולם עובדה היא שהרבנים החרדים בחיבת-ציון לא עשו להקמת משלחה לפעולות שכנוע בקרב חבריהם. מוהליבר לאוסישקין תמוז תרמ"ז, כתבים 610; אליאשברג לאוסישקין, תמוז תרמ"ז, שם 612.

47. היה ברור שפינסקר עומד לפרוש. ליליינבלום לאייזנשטאדט, אלול תרמ"ז, כתבים 649; ליליינבלום לאוסישקין, ניסן תרמ"ח, שם 768; מוהליבר לפינסקר, אייר תרמ"ח, שם 778.

48. 'בני ציון' בפולטאבה אל האגודות, אלול תרמ"ז, כתבים 645.

49. אליאשברג לפינס, אדר תרמ"ח, כתבים 764.

ובסראביה היה האנטגוניזם בין 'משכילים' לחרדים ביחס לחיבת-ציון ברור יותר ממה שנמצא בליטא ובילורוסיה, ובאגודות במוסקבה ובוורשה. בדרום-רוסיה ובסראביה התיצבו מצד אחד האדמו"רים החסידיים: מלובביץ, מקאפוסט, מבוהוש, מטלנא ומסדיגורא⁵⁰ ואחרים, ומצד שני — הנוער היהודי שהתמשכל. היה ברור לכל, כי ההנהגה החסידית עומדת מנגד לתנועה, ומל המאמצים של חובבי-ציון לשנות עמדה זו עלו בתוהו, לרבות המגעים שבין אוסישקין ור' זלמן האדמו"ר מקאפוסט. בעוד שבין המתנגדים נסמכו הלטי-הרוז האנטי-ציוניים על עמדות אידיאולוגיות האומרות שאין לסבול עבירות על הדת בארץ-ישראל ואין לשתף פעולה עם עוברי-עברה,⁵¹ הרי שהחסידים לא הסתירו את התנגדותם גם מטעמים ארגוניים-סוציאליים. מחוגים חסידיים הובהר, כי אינם רואים בעין יפה כי השולטים בכספים הנאספים 'בשביל דבר שבקדושה בארץ-ישראל', 'בצל "הצדיקים" לא יחסו'.⁵² במאמר מוסגר ראוי לציין כי האנטי-חזקת וההזיות בגרמניה, לפחות הפלג ההילדסהיימרי שלה, היתה בבהירות זו קרובה יותר למתנגדים מאשר לחסידים.⁵³ לאלה יש להוסיף את מנהיגי הנינוב הישן בארץ, אשר השתמשו בכשלונותיה של התנועה בארץ-ישראל והסכסוכים ברוסיה, כדי לנגח את רעיונותיה וחוכנותיה של התנועה.⁵⁴

המאבק על המנהיגות הובא לכלל עימות והכרעה בוועידתם השלישית של חובבי-ציון בוויילנה — בקיץ תרמ"ט (1889). הוזלזתו הנחושה של פינסקר לפרושי⁵⁵ מהמנהיגות, איפשהו הפעם יוזמה חרונית נזקקה לשינוי פני המנהיגות לפי רוחם. יוזמי הוועידה היו מוהליבר ופין והם הסבירו כי מרובר בבחירת מנהיגות חדשה לתנועה⁵⁶ לא כל החרדים היו מאוחדים עם מוהליבר ופין במחשבה זו. היה זה עוב מרדכי אליאשברג שהעלה הצעה משלו למוצא של פשרה במאבק בין החרדים והמשכילים' בדרך של יצירת מגוונות סימטרית, מחולקת בין שני 'מדיניים' ושני 'דתיים'. ההצעה היתה שה'מדיניים' יהיו — פינסקר וארלינגר, ה'דתיים' — מוהליבר והילדסהיימר. החלוקה היא גם בין חובבי-ציון ברוסיה לחובבי-ציון בארצות מערב-אירופה. גם הרכב הנשיאות הוצע בא לשיקף את הגורמים העיקריים המאוגדים בחיבת-ציון: חרדים ומשכילים, רוסיים ומערב-אירופיים. לפי הצעה זו צריך היה לבחור לנשיאות את ספקטור ורוטשילד, איוון יזמנא גם בין ארץ-ישראל וחוצ-

50. דיזנגוף לאוסישקין, אלול תרמ"ח, כתבים 651; לוריה לליליינבלום, תשרי תרמ"ח, שם 664.

51. ראה הערכת מצב של הנצי"ב מוולוז'ין על יחס החרדים לחיבת-ציון בליטא וזאמוט. ברלין לפינסקר, טבת תרמ"ח, כתבים 733.

52. כתבים 651.

53. ראה הפניות לע' הילדסהיימר ומ' להמן, עורך הארבעוני, לעורך לדברי חובבי-ציון אשר נפלו על אוזן קשבת. פין לפינסקר, תשרי תרמ"ח, כתבים 670.

54. קול מהיכל, כתבים 1239.

55. דרך לעבור גולים, עמ' 140.

56. פין לפינסקר, יולי 1888, כתבים 814. י"ל אפיל לאגודות, אלול תרמ"ח, שם 821. פין לחובבי-ציון במוסקבה, אב תרמ"ט, שם 929.

לארץ, כאשר יוקמו שני ועדים ייעוציים, ושני ועדים פועלים, ומתוך כל צמד יימצא אחד בארץ והשני בחוקי־לארץ. גם לגבי היקף הסמכויות של הוועדים הפועלים, מבחינת האינטרסים החרדיים, תמך אליאשברג בעקרון כי 'עין הוועד תהי' פקוחה על בני הקולוניות אודות שמירת־הדת כולו וזהירות חוקי התורה, אולם זאת בהסתייגות 'כיאות לעובדי אדמה פשוטים נאמנים לדתם אשר התורה נר לרגלם, לא על דרך הפרישות והחסידות יתירה, כראוי לחברת הפרושים מקבלי החלוקה בירושלים'.⁵⁶ הכוונה היתה שלא לכפות את נורמות ההתנהגות ההלכתית של העדה האשכנזית בירושלים על ההתיישבות החדשה בארץ־ישראל, ולשלול את סמכותם של רבני עדה זו על המתישבים מהובבי־ציון. אליאשברג גם גיבש תכנית חינוכית שצריכה היתה להתגשם בבתי־ספר בעלי אופי של חדר־מתוקן, אשר יכללו בתכנית־לימוד־דיהם לשון ערבית ועבודת־האדמה. הצעות אליאשברג הוכיחו כי הקבוצה החרדית בחיבת־ציון לא היתה מאוחדת בעמדותיה ביחס לשאלות ולפתרונות הרצויים לחיבת־ציון. אליאשברג גם לא תמך במוהליבר כמנהיג התנועה והעדיף על פניו את רש"י פין מווילנה, המתון והמפשר.⁵⁷ חובבי־ציון באודיסה הציעו את ארלנגר מסאריס למשרה זו ולאחר שזה סירב העלו את שמו של א' גרינברג, סוחר עשיר, מתון ומקובל על כל הקבוצות בחיבת־ציון. חובבי־ציון באודיסה קיוו כי עם השגת הרשיון יתרצה פינסקר להישאר על משמרתו.⁵⁸ אולם היו גם חרדים ובראשם הנצי"ב מולוז'ין שהיו נכונים לתמוך במועמדותו של גרינברג ולא ראו צורך להציג את מועמדותו של מוהליבר למשרה.⁵⁹ מוהליבר עצמו תבע להביא את ענין המינוי ליגבאי ראשון' בפני ועידה של חובבי־ציון ולא להסדיר את המינוי על דרך הסכם בצמרת חיבת־ציון.⁶⁰

ייצוג ניכר לחרדים היה בוועידת וילנה, אשר התכנסה באב תרמ"ט (אוגוסט 1889).⁶¹ היו שהאשימו את מוהליבר כי קביעת הכינוס בדחיפות ומיקומו בוילנה, נעשו כדי להבטיח את הוצאות הוועידה לפי רוחו.⁶² מוהליבר הופיע בעמדה נחרצת ורצון לתפוס את ההנהגה בידי, בטענה כי עתידה של התנועה מונח על כף־המאזן גיים האלה. 'לא כבוד אני מבקש מכם [...] אך הריגי חפץ להיות שמש אצלכם'.⁶³

56. אליאשברג ליליינבלום, ער"ה תרמ"ט, כתבים 835.

57. אליאשברג לפין, המון תרמ"ט, כתבים 914.

58. ליליינבלום לפין, תמוז תרמ"ט, כתבים 915; פינסקר לגבאים, תמוז תרמ"ט, שם 918;

ליליינבלום לאוסישקין, אב תרמ"ט, שם 922.

59. ברלין לפין, אב תרמ"ט, כתבים 924.

60. מוהליבר לפין, אב תרמ"ט, כתבים 921.

61. מוהליבר ופין נבחרו ליושבי־ראש הוועידה. קביעת מקום האסיפה בוילנה איפשרה להם לגייס כוח ניכר, כאשר וילנה היתה קרובה לאזורים שבהם היתה לחרדים השפעה

ניכרת. את רשימת הנאספים ניתן לראות בכתבים 929.

62. את ההסתייגות של האגודות בדרום־רוסיה מהדחיפות שבכינוס האסיפה, שמנעה מהם לשלוח את נציגיהם, ראה: כתבים ב', עמ' 748 (כהערה). ליליינבלום בוכרונותיו

טען כי גוייסו לוועידה רבנים שלא ייצגו אגודות קיימות. דרך לעבור גולים, עמ' 142.

63. דרך לעבור גולים, שם, עמ' 144.

מוהליבר תקף בחריפות את ההנהגה הקיימת, וביקש לתלות את כשלונות התנועה בארץ-ישראל באולת-ידה של המנהיגות, ואת אי-הצלחתה לקרב אליה את המוני-ישראל ברוסיה, באופיה המשכילי-יחופשי⁶⁴; הוא איים כי אם תביעותיו לא תתקבלנה יפרוש מהתנועה. התוצאה שהתקבלה מלחצים אלה היתה שנבחרה מג' היגות בת שלושה אנשים, אשר לכאורה ייצגה את הזרמים השונים בחיבת-ציון; מוהליבר — חרדים, פיין — משכילים, וגרינברג — אחרים.⁶⁵ אולם למעשה מסרה את ההנהגה לידי החרדים, כשמוהליבר בראשם.⁶⁶

ועידת וילנה היתה אמורה להיות מפנה ביחס החרדים לחיבת-ציון, גם בעקבות ההחלטה לפעול באופן גמרץ בקרב מנהיגי החרדים לטובתה ולמען ישוב ארץ-ישראל. נראה היה כי השעה ההיסטורית שיחקה לחרדים בנותנה להם הזדמנות לעצב את התנועה לפי רוחם. מוהליבר לא השאיר ספק כי הוא נוטל את המנהיגות לידי וזי בכונתו להתערב בכל ענייני התנועה, הקטנים והגדולים;⁶⁷ נקטו גם יוזמות חרדים מוגבלות להרחבת השורות עם פרסום גילויי-דעת של שמונה רבנים בזכות התנועה, ונעשו הכנות לשליחת הרב י"י ריינס מלידא, שהחל מופיע כחובב-ציון והיה מפורסם כדרשן ויגדול בתורה, למסע של התעוררות לתנועה ברוסיה ואנגליה.⁶⁸ ביוזמת החרדים הוקמו אגודות להתיישבות כמו 'אגודת האלף' במינסק, אשר ביקשו לארגן קבוצות גדולות של יהודים במקומות מושבם כדי לרכוש אדמות בארץ-ישראל, ולעודד את ההתיישבות בה לפי ערי מוצא.⁶⁹

אפשר לומר כי הצפיות שתלו בוועידת וילנה, באשר לבחירת הנהגה רצויה לחרדים, לא נתנו את אותותיהן בחברה החרדית. הקמת הוועד האודיסאי ברשיון ממשלתי (אייר תר"ן), טרפה את הישגי החרדים בוועידת וילנה מאחר שלא נתנה

64. שם, עמ' 143—144.

65. שם, עמ' 144.

66. פינסקר ביקש ליצור את הרושם כי גרינברג הוא מחליפו כ'גבאי ראשי'. אולם מוהליבר הגדיר את סמכותו של גרינברג כאחראי לענייני המושבות בארץ-ישראל, את פיין ואת עצמו הגדיר כ'גבאים ראשיים', ואף שמר לעצמו את השליטה על הכספים. כתבים ב', עמ' 744 (וראה גם שם, בהערה 8); פינס ל'גרינברג, אלול תרמ"ט, כתבים 951; מוהליבר לגרינברג, אלול תרמ"ט, שם 958; דרך לעבור גולים, עמ' 145; מוהליבר ופיין לבלוך, אלול תרמ"ט, כתבים 952. תוצאות הוועידה עוררו תרעומת בין חובבי-ציון המשכילים. גובופליאגט לחובבי-ציון במוסקבה, אלול תרמ"ט, שם 947; מכבי לאוסישקין, כסלו תר"ן, שם 1004; ליליינבלום לפאדיבה, שבט תר"ן, שם 1040; דרך לעבור גולים, עמ' 151. פיין היה קרוב ברוחו ובמעשיו למוהליבר. פינס לילייני' בלום, חשוון תר"ן, כתבים 988; ליליינבלום לפינס, טבת תר"ן, שם 1014. גם גרינברג היה קרוב מדי ברוחו למוהליבר ופיין מכדי שישמש להם משקל נגד. גם בבחירת ה'גבאים היועצים' וזי החרדים להצלחת מלאה, כאשר שלושה מבין חמשת חברי המועצה היו רבנים. גם ה'גבאים הנכבדים' נבחרו על טהרת החרדים. דרך לעבור גולים, עמ' 147.

67. ליליינבלום לפאדיבה, שבט תר"ן, כתבים 1040; מכתבי מוהליבר לפיין, חשרי תר"ן, שם 972, 973; מוהליבר לגרינברג, שבט תר"ן, שם 1037; חשוון תר"ן, שם 986; פינס לגרינברג, אדר תר"ן, שם 1044.

68. אוסישקין לפיין, כסלו תר"ן, כתבים 1011; אפיל לאוסישקין, טבת תר"ן, שם 1018.

69. רובין לאוסישקין, טבת תר"ן, כתבים 1026.

להנהגה החדשה שהות מספקת להוכיח את עצמה. מה שברור, כי ציפיות החרדים אשר באו לביטוי בדבריו של ברלין, כי עלידי שייבחרו לראשי חובבי-ציון גדולי תורה ורבני הקהילות יצ"ו, אשר אחריהם יהיו גמשיכים המון עם ה' ⁷⁰ לא התממשו. בנוסף לשהות הלא-מספקת עירערו את ההנהגה החדשה באותם חודשים ספורים שבהם שימשה בתפקידה, יתני תקלות ביטות-מול. האחת היתה קשורה באותם 'גילויי-דעת' של רבנים בזכות תנועת היבת-ציון אשר הוצאו מהם בעזרמה ופורסמו בעתונות ⁷¹ הרבנים לא התכחשו לתוכן 'גילויי-הדעת' שנתנו אלא שחששו מפני הפרסום, אשר עלול היה לגרור אותם למחלוקת במקומות ישובם. בראשית שנת תר"ן היה כבר ברור כי קיימת אופוזיציה חרדית לחיבת-ציון בפלכי בילורוסיה וליטא, המבוצרת גם בקרב מנהיגי החרדים, והללו לא רצו להסתבר במחלוקת. באותו זמן התגלתה גם הפעילות של אגודת 'נס'ציונה' בוולוז'ין אשר גררה בעקבותיה היפושיים ומעצרים של המשטרה הרוסית. אירועים אלה פגעו קשות בהתעוררות החרדית לאחר ועידת וילנה, כאשר העומדים בראש התנועה נפחדו הרבה בעיניהם ⁷² גם החזית החרדית שבתוך התנועה היתה רפויה בגלל סכסוך מוהליבר—פינס, אשר החריף דווקא עתה עם נסיונות מוהליבר להצר את צעדיו של פינס בעקבות פולמוס השימטה ובני-גדרה ⁷³ שעליהם נדון בהמשך.

אנשי אודיסה, אשר הסתייגו מההנהגה שנבחרה בוועידת וילנה, נטלו לעצמם מחדש את המנהיגות התנועה, בתוספת האישיור הממשלתי, עוד בטרם הושג הרשיון סופי ⁷⁴. המהפך בהנהגת היבת-ציון שחל עם הקמת היועד האודיסאי אפשר לראותו כמקרה, כיון שהרשיון הושג זמן מה לאחר ועידת וילנה וגרם להתלהבות גדולה בין חובבי-ציון, אשר הרתיעה את החרדים מעמידה על הישגיהם שהשיגו בוועידת וילנה ⁷⁵. תרומה לכך גם תקיפותם של חובבי-ציון באודיסה אשר ניצלו את הרשיון כדי לתפוס את ההנהגה מחדש תוך התעלמות מרצונם ודעתם של חובבי-ציון שמהוץ לאודיסה ⁷⁶. מדיניות זו מצאה צידוק בצורך לתגן על ההישג הליגלי-טורני של התנועה ⁷⁷.

מגמה זו של חובבי-ציון באודיסה יצרה ברית בין אוסישקין ומוהליבר, אשר האיצה באגודות חובבי-ציון שלא לוותר על זכותם להשתתף בבחירת היועד האור-

70. ברלין לפין, אלול תרמ"ט, כתבים 941.

71. וויליק ובני-אביגדור לבסרך, אליל תרמ"ט, כתבים 946.

72. בסרך לגרינברג, השון תר"ן, כתבים 995 (בהערה); ברלין לפין, כסלו תר"ן, שם 997. על תמונת פין במוהליבר, בפוליטיקה של חובבי-ציון, ראה פינס אל ליליינבלום, השון תר"ן, שם 988; ליליינבלום אל פינס, כסלו תר"ן, שם 999; מכבי לאוישקין, כסלו תר"ן, שם 1004. ראה גם: שם 1033.

73. פינס ליליינבלום, השון תר"ן, כתבים 988; אדר תר"ן, שם 1051.

74. ליליינבלום לפאדובה, שבט תר"ן, כתבים 1040; ליליינבלום לאוישקין, אדר תר"ן, שם 1057.

75. מוהליבר לפין, אדר תר"ן, כתבים 1049; מוהליבר לגרינברג, אדר תר"ן, שם 1060.

76. אף צדברים עצמי היה בין המתרעמים. צדברים ליליינבלום, השון תר"ן, כתבים 983. וראה גם: ליליינבלום לאוישקין, אדר תר"ן, שם 1057.

77. כתבים 1058, 1059, 1064, 1089, 1093.

דיסאי⁷⁸ אנשי אודיסה נכנעו ללחץ והזמינו להקמת הוועד האודיסאי נציגים מאגודות גדולות של חובבי-ציון ברחבי רוסיה.⁷⁹ בינתיים ניסו חובבי-ציון בצפון-רוסיה להתארגן לגוף אשר יהיה מקביל לוועד האודיסאי⁸⁰ את הרגשתם של אלה בוטא שפ"ר, אשר הוצע לתפקיד בוועד האודיסאי על-ידי ויסוצקי ומהליבר, מאד נחוץ אשר במקום החברה יהיה איש מקרבנו, כלומר איש היודע רוח אחינו והלי-כותיהם, איש שלבבו כלבב רוב בנין חובבי-ציון בהמחוזות הצפוניות בארצנו כי אחינו שבדרום עוד לא הראו לדעת את דביקותם בהרעיון, ובכמה דברים נחוץ להאיר עינם.⁸¹

אסיפת אודיסה התקיימה באייר תר"ז, בין הצירים לא היה אף רב חרדי אחד.⁸² החווית הצפונית של חובבי-ציון התפוררה לאחר שחלק מאנשיה חישבו כי קיומה יזיק לוועד האודיסאי בראשיתו, והם ביקרו את הצלחתו על-פני הכטחת נציגותם.⁸³ באסיפה המוקדמת נעשה ניסיון על-ידי האופוזיציה המוסקבאית לכפות את הוועד האודיסאי לוועד שגו אשר בו ישתתפו הפעילים בתנועה עד כה. הכוונה היתה לשמר את השפעתה של ההנהגה הפרו-חרדית שנבחרה בוועידת וילנה. בתביעה זו המכו האגודות הצפוניות בפולין ובליטא, בעוד נציגי האגודות בדרום-רוסיה ואודיסה דחו את ההצעה בשם התקנות הקבועות ברשיון. אמנם נמצאה פשרה כי יותקן תקנון שלפיו ישתתפו בהתיעצויות חיובות — מוהליבר, פין וויסוצקי,⁸⁴ אולם הישגי החרדים בוועידת וילנה נתבטלו בתוך כך.

אין לומר שהנהגת הוועד האודיסאי שנבחרה היתה עוינת לחרדים. גם אופיו הפילנתרופי והבעל-ביתו של הוועד סיג את תחומי פעילותו לגדרים שלא היה בהם לפגוע באינטרסים החרדיים.⁸⁵ האיום על האינטרסים החרדיים הלך והתעצם

78. אוסישקין ליליינבלום, אדר תר"ז, כתבים 1062; מוהליבר לגרינברג, אדר תר"ז, שם 1066, 1071; ליליינבלום לאוסישקין, אדר תר"ז, כתבים 1059; אליאשברג לאוסישקין, אדר תר"ז, כתבים 1074; אוסישקין ליליינבלום, אדר תר"ז, שם 1062, 1067; חובבי-ציון במיסקבה לגרינברג, אדר תר"ז, שם 1070; מוהליבר לאייזיק בן-טובים, אדר תר"ז, ספר שמואל, שם, עמ' ל"ג.
79. חובבי-ציון באודיסה לחובבי-ציון במוסקבה, אדר תר"ז, כתבים 1064, 1068, 1073; ניסן תר"ז, כתבים 1089, 1096.
80. בין היוזמות היו האגודות בוילנה, ביאליסטוק, וארשה, ליבאן, מינסק, קובנה וריגה בעצה אחת עם חובבי-ציון במוסקבה. פין לפינסקר, אדר תר"ז, כתבים 1075; מוהליבר לשפ"ר, אדר תר"ז, שם 1083.
81. שפ"ר לראשי חובבי-ציון במיסקבה, ניסן תר"ז, כתבים 1091; מוהליבר לחובבי-ציון במוסקבה, ניסן תר"ז, שם 1094. ראה גם: שם 1091.
82. רשימת הצירים, כתבים 1108. "קלויזנה, מקאטוביץ עד באול, ירושלים תשכ"ה, חלק א', עמ' 396.
83. שיקול זה הובלט על-ידי הווילנאים. פין למוהליבר, ניסן תר"ז, כתבים 1101.
84. מקאטוביץ עד באול, חלק א', עמ' 396.
85. ליו"ר הוועד נבחר פינסקר, לגזבר — א' גרינברג, ולמוכר — מ' מרגלית; אליו צורפו ברבש ופריץ. חלק מאנשי הוועד היו שומרי-מסורת, ביניהם גרינברג ופריץ. מקאטוביץ עד באול, חלק א', עמ' 397—399.

בקרב קבוצה שהתארגנה באודיסה והיתה לה השפעה רבה על הוועד האודיסאי: 'בני משה'.⁸⁶ אולם איום זה התברר רק כשנתיים לאחר הקמת הוועד.

יתר-על-כן, ההישג הגדול של הוועד מיד עם בחירתו היה בשליחת משלחת לארץ-ישראל בראשות מוהליבר, אשר הוסמכה לבדוק את מצב ההתישבות בארץ, ולבחור ביפו את הוועד הפועל מטעם הוועד האודיסאי. מוהליבר ניצל יפה את הפופולריות שליוותה את הקמת הוועד והצליח במגעיו לקרב את הישוב החדש והישוב הישן בארץ זה לזה. נראה היה כי הונח בסיס לשילובם של כל הגורמים למסגרת תנועה אחת, באיצטלה של הוועד האודיסאי.⁸⁷ המשלחת המליצה לבחור לוועד הפועל ביפו שלושה אנשים; פינס, בן-טובים וז' טיומקין, המלצה שנתקבלה. היה זה הרכב איזר כלל שני חרדים מובהקים, ושלישי — טיומקין, שלא היה עוזן לחרדים, וזה תיקן במשהו מה שהפסידו החרדים בעת בחירת ההנהגה לוועד האודיסאי. הישג זה לא התמיד זמן רב.

המאבק על המנהיגות בחובבי-ציון בין החרדים ומתנגדיהם היה מתמיד פחות או יותר מראשית התנועה, ובמהלכה היו עימותים ששימשו אמות-מבחן ספציפיות לאספקטים שונים של חילוקי הדעות. אחד מהם היה פולמוס בני-גדרה. מכל גלי העליה לארץ בתקופת חיבת-ציון השאירו את חותמם על העליה הראשונה הביל"ויים. זאת לא בגין היקף העליה הביל"ויית ולא בגלל הישגיה ההתישבותיים. אלה גם אלה היו קטנים ופחותים בהשוואה לאלמנטים האחרים שנטלו חלק בעליה הראשונה. חותם זה נקנה לביל"ויים בעטיה של הפרוגרמה החברתית שליוותה עליה זו ואופי נושאייה. ארגונה של החבורה על בסיס של מצע לאומי, האוטופיה החברתית שהונחה ביסוד מצע זה, ארגונה הכללי-יהודי—רוסי, והעובדה שלא מצוקה חומרית היא שהניעה את חבריה במאמצייהם להגשמת מצעם. העובדה שהביל"ויים לא באו ארצה כבעלי-משפחות, וכי התארגנותם היתה על בסיס תקנון פרוגרמטי, שיוותה לעלייתם אופי שונה מזה של ההגירה היהודית למערב וההגירה של הקבוצות האחרות לארץ-ישראל והיא שנתנה לעלייתם אופי של חלוצי תנועה חברתית, שתמשוך רבים בעקבותיה. מבחינת החרדים היתה עליית הביל"ויים מעין אבן בוחן ליחסה של ההתישבות החדשה למסורת. היה ברור לכל, כי קבוצת סטור-דנטים זו אינה מזוהה כשומרת מסורת.⁸⁸ השאלה היתה האם עולים אלה יגררו אתם

86. בקבוצת ממלאי-המקום לוועד אשר הוסמו ליישובות בדעה מיצצת בזמירות הוועד, היה ייצוג מכריע ל'בני-משה', שם, עמ' 397. ראה כל כתבי אהרן-העם, תל-אביב וירושלים תשכ"א, עמ' תל"ט—ת"מ, הערה 2.

87. מקאטוביץ עד באול, עמ' 400 ואילך. ראה גם את ההצהרות שהיברו חברי בית-הדין האשכנזי בירושלים לכבוד המאורע, וזקן רבני ירושלים — שמואל סלנס, בראשם. א"י סלוצקי, שיבת ציון, ורשה תרנ"ב, חלק ב', עמ' 27—28. ראה גם: גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 132—138.

88. כבר בתקנותיה הראשונות הבהירה אגודת ביל"ו כי יש לה ענין בתחייה רוחנית-לאומית שאינה כרוכה במסורת, וכי הגשמת הפרוגרמה שלה אינה צריכה למשיה. ראה כתבים א', עמ' 69. אגודות ביל"ו פעלו גם בקרב סטורנטים ותלמידי גימנסיות אשר היו מזוהים כאופוזיציה לחברה החרדית. בהתעורר עם, עמ' 164—170, 274—278, 410.

לארץ את נוהגיהם ה'חופשיים'. במלים אחרות, האם תיתכן עקרונית דבקות בלאומיות יהודית הכרוכה ביישוב הארץ, והמנוערת משמירת מצוות. בסופו של דבר מדובר בקבוצה ששרדו ממנה בארץ פחות משני מגיינים של חברים. למרות זאת היה זה לגיטימי להתייחס לאלה כלאמת-מידה, כי גם תנועת היבתי-ציון ראתה אותם כמבטאים את מגמותיה בארץ-ישראל, וגם המשיכה לתמוך בהם לאחר שהמושבות האחרות הועברו לחסות הבארון רוטשילד.⁸⁹ יש לציין כי במהלך פולמוס בני-גדרה הוקיעו החרדים עוד תופעות של 'חופשיות' במושבות,⁹⁰ אלא שהללו היו בשליטת רוטשילד, וחובבי-ציון היו מנועים מהשפעה ומלחץ על הנעשה בהם, ואי-אפשר היה לחרדים להציג תביעות אולטימאטיביות ביחס אליהן להנהגת התנועה. מאחר שאוהדיהם של הבייל"ויים בציבוריות היהודית ברוסיה ובארץ-ישראל היו חובבי-ציון, שומרי-מסורת מובהקים, כמו גורדון עורך 'המגיד', וי"מ פינס, הם היו נכונים להתאים את תקנותיהם במידה מסוימת ואף את אורח-חיייהם לרצון התומכים בהם תמיכה מוסרית. לא כל שכן לאחר המבחנים הקשים שעברו בארץ-ישראל.⁹¹ למרות נכונות זו נתקלו הבייל"ויים בביקורת על התנהגותם ה'חופשית' עוד בעת ישיבתם בראשון-לציון,⁹² זאת לאחר שבני ראשון-לציון עצמם התאימו את אורח-חיייהם לנורמות ההתנהגות המסורתית, שהיו מקובלות על הישוב היהודי בארץ.⁹³ ניצול אורח-חיייהם של המתישבים בארץ הפך נושא למאבק בין חובבי-ציון ומת-גדיהם כבר בחזור ששלחו ראשי הכוללים ובית-הדין האשכנזי בירושלים (כסלו תרמ"ד, דצמבר 1883) לרבני רוסיה — בכלל, ולריא"ס מקובנה, כפרט, שכו הסבירו את הסתייגותם ממפעל ההתישבות. בנוסף לטענות על מגבלותיה של ארץ-ישראל לגבי קליטת הגירה המונית של יהודים, הוסיפו כי המתישבים במושבות 'אינם הולכים בדרך התורה והיראה [...] ולא זאת המטרה לקרב את הגאולה כי אם לרחק — הם ושלום'.⁹⁴

בעקבות כשלונותיהם הראשונים להיאחז בארץ היו הבייל"ויים נכונים לקבל עליהם את חסותו של פינס, אשר בידיו היו אמצעים לתמוך בהם כנציג מוכרת משה מונטיפיורי בארץ-ישראל. פינס, כאישיות מוכרת לציבור היהודי ברוסיה, וכחובבי-ציון מובהק בעל-קשרים גם עם יהודי אנגליה, היה האישיות המתאימה

89. בהתעורר עם, עמ' 186, 419—420, 439; פין אל פינסקר, שבט תרמ"ח, כתבים 754.
90. כתבים 694.

91. בהתעורר עם, עמ' 263, 276, 337—338, 424, 431—432, 434; וכן פינס לפינסקר, שבט תרמ"ח, כתבים 748. פינס לפינסקר, שבט תרמ"ח, כתבים 756; ליליינבלום לאוסישקין, ניסן תרמ"ח, שם 1320 (בהערה). בלקינד בזכרונותיו מספר כי הבייל"ויים הלכו להתפלל בשבת בבוקר בבית-הכנסת כדי לא להרגיז את היהודים בארץ. ספר הצינות, עמ' 201.

92. בהתעורר עם, עמ' 272.

93. י"ד פרומקין לו"ד לבונטין, אלול תרמ"ב, כתבים 1155. תקנות ראשון-לציון שנוסחו לאחר מכן סיסקו את החרדים. בהתעורר עם, עמ' 272.

94. מכתב תזר מאת ראשי הכוללות והבית-דין צדק בירושלים לרבנים ברוסיה, כסלו תרמ"ד, כתבים 1186.

לשמש פטרון לביל"ויים וכתובת לכל תומכיהם. היה זה פינס שאימץ את הביל"ויים לשאוף להקמת מושבה משלהם ואף שיכנע את חובבי-ציון לתמוך בהם.⁹⁵ עמדת כוח זו גם העניקה לפינס אפשרות ללחוץ על הביל"ויים שיתאימו את אורח-חיייהם ותקנונם להשקפתיו המסורתיות, דבר שהיתה לו אמנם השפעה.⁹⁶ פינס היה מרוצה ממהלך הסתגלותם של הביל"ויים לדרישות החרדים, והציג אותן בפני ועידת קטוביץ כצעירים חרוצים טובים וישרים ויראי ה' באמת.⁹⁷ המלצה שהקנתה להם את תמיכת התנועה.⁹⁸ גם ויסוצקי שסייר בארץ לאחר ועידת קטוביץ מטעם חובבי-ציון (אביב תרמ"ה) העיד כי 'כל בני הישוב על אדמת הקודש ובני ביל"ו בכלל — שומרי-מצווה ונוצרי תורת ה' בכל לבבם ובכל נפשם ככל בני הדור הישן בערים הקטנות בארצנו'.⁹⁹ יש לציין כי ההנהגה של חובבי-ציון הסכימה כי יש לעמוד על כך שהעולים לארץ יהיו שומרי-מצוות, ואין המדובר רק בפינסקר כי אם גם באוישקין ואפילו בליילינבלום.¹⁰⁰ אולי בכך יש גם להסביר את הסלהנות והנכונות להעלים עין מהתנהגותם ה'חופשית' של הביל"ויים שגילו פינס וויסוצקי. כל עוד היה העקרון מוסכם על הנהגת חובבי-ציון, היתה התקוה כי הביל"ויים יתאימו עצמם לעקרון זה. הללו גם היו נכונים לבחון אורח-חיים זה בקריטריון יחסי, ובבחינה זו אכן עמדו הביל"ויים על דרך התורה לאורח-חיים מסורתי. פינס וויסוצקי עזרו להנהגת חיבת-ציון לעמוד על דעתה כי הביל"ויים עומדים במבחן העקרון, וראויים לתמיכת התנועה.¹⁰¹

כמתנגד לגישה זו ביחס לביל"ויים הופיע מוהליבר, בעקביות ובהתמדה. בהתנגדות זו היו צדדים עקרוניים בצד נטיות אישיות, של העדפת בני פתח-תקוה יוצאי ביאליסטוק וסביבותיה כראויים לשאת את נס התנועה, ולזכות בתמיכתה. בעמדה זו תמכו במוהליבר חוגים בקרב ההתיישבות החדשה שהיו קרובים לו ברוחם.¹⁰² התפלגות העמדות היתה עקרונית, כאשר היה ברור שמדובר בהצגת הטיפול של המגשים הרצוי לחובבי-ציון. מוהליבר חש שיהיה קשה להגן על הדימוי של הביל"ויים בקרב המוני החרדים ברוסיה ופולין, ולו רק משום שבארץ-ישראל היו עדים רבים לנעשה שהיו עשויים להזים את העדויות של פינס וויסוצקי על הביל"ויים, בפני אותו ציבור, וכך אמנם נהגו.¹⁰³

עדות על הנעשה בין הביל"ויים ביחס למסורת באה מאיש הישוב הישן, חבר הוועד הכללי של הכוללים האיטכנוים 'כנסת ישראל' — זיסקינד שחור. הלה כתב

95. בהתעורר עם, עמ' 337—338, 410—411, 414—415, 418—420, 430—431, 433, 435.

96. ראה שם, עמ' 411, 414—415.

97. שם, עמ' 464.

98. ראה גם: מאטוביץ עד באול, חלק א', עמ' 23—25; כתבים א', עמ' 309; כתבים 712.

99. מאטוביץ עד באול, שם, עמ' 95.

100. מכתב ליליינבלום אל אוישקין, שבט תרמ"ח, כתבים 739; אב תרמ"ח, שם 816.

101. מאטוביץ עד באול, חלק א', עמ' 152—153.

102. שם, עמ' 76, 78.

103. בהתעורר עם, עמ' 464; מאטוביץ עד באול, חלק א', עמ' 23—25, 76, 78, 95, כתבים א', עמ' 309; כתבים 712.

לברלין כי בניגוד רובם בני ביל"ו מתלמידי הגימנסיות ברוסיה, מבעלי אפס ותחו האומרים אין אלוקים ומלך, פוקרים ומחללי יבבת, ונוח לה לארץ אבותינו להיות מעון תנים ובנות יענה מלהיות ניערת פריצים כאלה, כי הטא אחד מהם בכוחו לאבד ולהדיח עולם מלא. וכל זמן שלא יתמו החוטאים האלה משמה אין תקוה גם לאחדים אשר אם לא היו מתוברים לטמאים היו מתנהגים בדרך הישרה — ומצוה רבה לראשי חובבי-ציון הישרים בלבותם לבער הרעה מקרב הארץ.¹⁰⁴ היתה זו הודאה גלויה בכוחה הכובש והמדבק של החילוניות גם בארץ-ישראל. מכתב זה פתח את הדלת לפני פולמוס קשה בין חובבי-ציון החרדים לבין הנהגת חיבת-ציון באשר לגורלם של הבייל"ויים בארץ. העימות בין הרבנים הגבאים היועצים לבין החילוניים בחיבת-ציון בקטר לבניגדרה היה מוגדר וחד-משמעי. הבעיה היתה באיזו מידה עומד במבחן העקרון שעליו הסכימו הכל, לישב בארץ רק שומר-מסורת, ומה יהיה גורלם של מתישבים שישנו את אורחות-חיהם ויהיו ל'חופשיים'.

ברלין, כאחד הגבאים היועצים, הבהיר כי נאמנה עליו האינפורמציה של זיס-קינד-יוזור, כיון שאינו מפורסם קנאי וגם לא פסל את מפעל ההתישבות בכללותו, אלא את המתישבים בגדרה בלבד. הוא הודה כי יש התנגדות לחיבת-ציון בקרב החרדים, אלא שהעמיד את זאת רק כשכיל זה הפרט שאנו מחזיקים ידו עוברי עבירה ומטמאים את הארץ.¹⁰⁵ כן דחה את נטיותיהם של חרדים ולא-חרדים בחיבת-ציון שטענו כי הגדרתיים נמצאים על מסלול שיבה ליהדות מסורתית, וציון כי מוהליבר בדעה אחת אתו בהערכה זו. המסקנה החד-משמעית של שניהם היתה 'טוב יותר לפזר כמה אלפים פראנק וליתן להם לשוב לחוץ-לארץ ולהושיב בגדרה אנשים כשרים מיושבי ירושלים' החפצים בעבודת הארץ באמת.¹⁰⁶ ומוהליבר כתב: 'עלינו לעשות כל מה שאפשר להשיב את בניגדרה לדרך התורה והמצוה ואם לא יאבו לשמוע לקול הורים, אזי אין אופן אחר כי אם שילכו להם למדינות שבחוץ-לארץ ויעשו מה שלבם הפך'.¹⁰⁷ גם מוהליבר וגם ברלין הבינו כי המדיניות הדרא-קונית שהציעו לא תתקבל על דעת חובבי-ציון.¹⁰⁸ וגם אינה מציאותית, כאשר אין בסמכותה ובכוחה של התנועה לסלק מהארץ את מי שיעלה על דעתה, באשר אינה המימשל החוקי בארץ. נראה כי הצעתם של מוהליבר וברלין התכוונה יותר לחוץ על פינסקר, שיכפה על בניגדרה אורתו-חיים מסורתי, באמצעות 'משגיח דתי'.¹⁰⁹ בפולמוס הזה הציגו ברלין ומוהליבר את עמדת החרדים ביחס לאופי ההתישבות בארץ ועל סיכויי התערותה של תנועת חיבת-ציון בקרב הציבור החרדי ברוסיה ובפולין. הללו טענו כי סילוק הבייל"ויים מן הארץ וכפייתם לאורתו-חיים מסורתי

104. זיסקינד שהור אל ברלין, השון תרמ"ח, כתבים 683.

105. ברלין לפינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 709.

106. ברלין לפינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 699; השון תרמ"ח, שם 679.

107. מוהליבר אל פינסקר, טבת תרמ"ח, כתבים 727; כסלו תרמ"ח, שם 714.

108. מוהליבר להנצי"ב, השון תרמ"ח, כתבים 679, הערה 5.

109. ספר שמואל, עמ' ע"ו-ע"ז, צ"ג-צ"ד.

הם תנאי להשתתפותם של החרדים בחיבת-ציון, שהם רוב מגיינה, 'עד אשר נטהר את הארץ מבגנים־משחיתים'.¹¹⁰ ברלין תבע ויתור מצד ה'חופשיים' לחרדים בנושא זה, מאחר שלאחרונים עקרונות מוחלטים: 'עלינו להשתנות בענין שאנו מתחברים ואין אנו יכולים לוותר על דעתנו, באשר תורה תהלנו, מה גם שקיימת לדעתו הסכמה כללית מע"כ וכל אשר עמו בדיעה עליכם לוותר ע"ז'.¹¹¹ מוהליבר הזהיר כי אין לבוא לחרדים בשם ה'אחדות הלאומית' כדי שיותרו על תביעותיהם, כיון שדווקא היא המתייבת את ה'חופשיים' לוותר, ואילו עמדתם מרחיקה את הישוב־הישן מהחדש, וה'אחדות הלאומית' נמצאת מתקפת. כן הדגיש מוהליבר כי החרדים אינם מוכנים לראות בארץ־ישראל טריטוריה לאומית, שכל עניינה לפתור בעיות של המצוקה היהודית בגולה. בתודעה החרדית יש לארץ־ישראל אופי של קדושה, ואין להצדיק את ביטולה בשם צרכים מעשיים. ה'ארץ הקדושה' איננה כ'ארץ אישנו או צרפת, או אף כארץ רוסיה, אשר תוכל לקלוט אל תוכה כשומר תורה כמפר תורה'.¹¹² ברלין, אשר היה מונחה על־ידי שיקולים מיסטיים ואסכטולוגיים, הזהיר את פינסקר כי החיית העמדה החרדית מסכנת את הישוב החדש באשר היא מסירה ממנו את ההשגחה האלוהית. אין להבין, מהערות אלה של מוהליבר, כי מגיעו לפעילות בחיבת-ציון היו מסורתיים גרידא — רצון להתקדש בקדושת הארץ או ציפיה לגאולה כמובנה המסורתי. הלכירוחו של מוהליבר בנושא זה היו שונים הרבה מאלה של ברלין. בשיחה שהיתה למוהליבר עם ליליינבלום הכהיר 'כי עבודתו לציון היא לא מפני קדושת ארץ־ישראל לבדה, שהרי בין עשר קדושות שנמנו במשנת "כלים" נמצאים דברים יותר קדושים מאה"ק, אבל כל עבודתו לציון היא בשביל הקיום הלאומי'.¹¹³ הבעיה שהציקה למוהליבר היתה — מהו האקורד המרכזי בתנועת התחייה הלאומית, מי מנהיג אותה, ומה יחסה למסורת? גם אם זו לא באה לקיים את המסורת, עדיין אינה פטורה ממנה, לדעתו; וכמו שנאמר, המור־טיבים האסכטולוגיים של ראשית הגאולה לא תפסו מקום בולט בהלכירוחו של מוהליבר.

יש לציין כי אליאשברג היה לכאורה שונה באופן עקרוני משני חבריו הרבנים בהנהגת חיבת-ציון בענין בני-גדרה. אליאשברג הבהיר כי אין לתבוע מבני-גדרה להקפיד על כל החומרות שאינן מעיקרי תורה — רק שיהיו שומרי תורה ומצוה שמחויבים בהם כל ישראל, רצוני, כמו אנשים פשוטים שגנבים מיגיע כפם מעבודת האדמה, ולא לעשותם שומרי תורה על־פי מידת הסידות וקדושה ויתרון הכשר, שלא יוכלו להתנהג בזה אלא תלמידי-חכמים שחורתם איננתם, שבזה אין אנו אחראין כלל ואין לנו להעמיס עליהם יותר מדי'.¹¹⁴ הכנסת דרגות של אורח-חיים מסורתי, האחד של חובה על כל ישראל והשני של 'מירת הסידות', פתחה פתח

110. ברלין לפינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 699.

111. שם.

112. מוהליבר אל פינסקר, טבת תרמ"ח, כתבים 727.

113. דרך לעבור גולים, עמ' 119.

114. אליאשברג אל פינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 698.

להקלות על המתישבים בארץ, שלא היו נכונים לקבל עליהם אורח-חיים מסורתי בגוסס מזרח-אירופה והישוב הישן האשכנזי בירושלים, בנוסף לכל החומרות הקשורות בקיום מצוות התלויות בארץ, אליאשברג האמין בדרך של הסברה והשפעה לקרב יהודים שפרשו מהמסורת ולא האמין בכפייה.¹¹⁵ יחד עם זאת, תבע מבני-גדרה התנהגות מסורתית, ופנה אל 'ה'חופשיים' בהנהגת חובבי-ציון לקבל את עמדת חובבי-ציון החרדים מסיבות עקרוניות וטאקטיות. מהצד העקרוני על 'ה'חופשיים' להכיר כי לדידם אין בציונות דתית משום חסרון בעוד לחרדים יש הסתייגות חמורה מציונות 'חופשית'. בכך גם קירב את עמדתו לזו של מוהליבר וברלין, בהדגישו כי ההבדל בינו לבין חבריו ביחס לחיבת-ציון הוא טאקטי לכל היותר.¹¹⁶ לכך הוסיף כי כדי למנוע את החרדים 'מרי-הנפש הללו, שלא ירימו גרון להרוס כל אשר בנינו [...] חכמים היוהרו במעשיכם!!'¹¹⁷ אליאשברג ראה יתרון בשיתוף ה'משכילים' בתנועה בטענה 'ובזה יתקרבו לתורת ה' ודרכיה',¹¹⁸ וכך גם יושג האיחוד מתרש שבין 'תורה וחכמה' אשר נפרדו זו מזו מאז היציאה לגלות.¹¹⁹

ראשי חיבת-ציון ופינסקר גיבשו תשובות סימטריות לטענות החרדים. הם ביקשו להכחיש ולטשטש את השמועות על התנהגותם הבלתי-מסורתית של בני-גדרה, ואת הצורך למנות משגיחי-מצוות גם במושבות האחרות.¹²⁰ פינסקר גם העמיד את ברלין על כך שגם אם אפשר להם למצוא מצע משותף לפעולה, ספק אם ניתן להחילו על כלל חיבת-ציון. הוא הזהיר כי אכיפת ההשגחה החרדית על המתישבים בארץ תביא להתרחקות של רבים. המוצא האופרטיבי שהציע, הדיף ריח אופורטוניסטי ביחס להלכה. 'ראוי לגדולי ישראל לבלי להפריז על המידה, לבלי להעמיד דבריהם על דין-תורה, מוטב שיהיו שוגגין...'¹²¹ פינסקר הבין כי קבלת גישתו אינה אלא כניעה גמורה של החרדים לנוכח המציאות של הישוב החדש בארץ-ישראל, 'ה'חופשי' ממצוות. לכן מיהר להבהיר כי כוונתו היתה ששומה על הרבנים להקל על המתישבים בארץ את דיני-ההלכה; דרך משל, להחיר עבודה בכרמים בשנת-שמיטה גם ללא-שימוש בפירות שביעית, וכן בענין הפרשת תרומות ומעשרות ופדיונם. זאת לאחר שברלין תבע כי אנשי יסוד-המעלה יפרישו תרומה ומעשר וימסרום לכהנים וללוויים.¹²² פינסקר ביטא עמדה האומרת כי הוויכוח בין הצדדים

115. אליאשברג לא"ל פרומקין, כסלו תרמ"ח, כתבים 1217. אבל בהמשך הוזמן התקרב במובנים מסוימים לעמדת מוהליבר. אליאשברג אל פינס, שבט תרמ"ח, כתבים 746. 116. ממכתבו לפינסקר, חשוון תרמ"ח, מתוך: גנחובסקי א"מ, 'גאון המחשבה הציונית', אוזרה ירושלים תרצ"ג, עמ' תק"ב-תק"ג; ראה גם מכתבו לפרומקין, כסלו תרמ"ח, שם, עמ' תקי"ד-תקט"ו וראה גם בעין צוואה, שם, עמ' תקנ"א-תקנ"ג.

117. אליאשברג לפינסקר, חשוון תרמ"ח, כתבים 1319. 118. אליאשברג לברלין, אב תרמ"ז, גאון המחשבה הציונית, עמ' תצ"ד; וראה גם: שם, עמ' תצ"ו-תצ"ח.

119. שם, עמ' תק"ד-תק"ה.

117. כתבים 702.

118. שם.

119. דרך לעבוד גולים, עמ' 97-98; ראה גם: פינסקר לברלין, כסלו תרמ"ח, ספר שמואל, עמ' פ"ט.

אינו נטוש על העקרון של שמירת ההלכה על-ידי המתישבים בארץ-ישראל, אלא על שיעור ההחמרה שיש לתבוע מהם. פינסקר הסכים בעצם למה שאמר אליאשברג, שאין לתבוע מהמתישבים בארץ 'מידת הסיוות' לגבי ההלכה, הוא גם הבטיח שאם מדברים האלה יעשו גדולי ישראל, אם ישתדלו למצוא דרך טובה וממוצעת בעד הקולוניסטים למען יפיקו רצון גם מאת יראי האלוקים באופן שגם החדשים לא יראו בזה הפרזה על המידה, או יתחברו כל מפלגות עמנו לחיבת-ציון.¹²⁰ אם היה בניסוח פראגמטי זה משום מצע אופרטיבי ליחסה של תנועת חיבת-ציון להלכה היהודית, אשר היה עשוי להתקבל על דעת שני הצדדים — או לא, זאת נראה בפולמוס השמיטה שפרץ לאחר מכן.

פינסקר ידע לעמוד על דעתו, גם לא וזיה מן החנפים. גם אם ניסח את דבריו בטאקט, השיב לברלין תשובה עקרונית על עיקרי טיעונו. פינסקר אישר כי הרבנים הם אוטונומיים להחליט בעניינים הלכתיים ואין לחובבי-ציון סמכות לכפות עליהם פסק-הלכה שיהיה לפי רוחם. יחד עם זאת הבהיר, כי הוא הולק על הרבנים-הגבאים לגבי תחומי אחריותה של תנועת חיבת-ציון. אמנם הוא מסכים כי אין התנועה צריכה לתמוך בעוברי עבירה, אולם אין זה מסמכותה ואחריותה להעמיד מפקחים על 'כשרותם' של המתישבים בארץ. המתישבים ינהלו להם את חיי הקהילה שלהם, ויבחרו בעצמם את גוראי המשרות בקהילה, כפי שנוהגת כל קהילה בחוץ-לארץ. פינסקר הסביר כי אינו תובע זאת בשם העקרונות הליבראליים אלא בשם היעדים הצרופים של התנועה 'לתמוך בידי עובדי האדמה באה"ק'.¹²¹

מינימליזציה זו במשימות עלתה בקנה אחד עם התבטאויות אחרות של פינסקר, אבל בלהץ החרדים נדחף לניסוח פרוגרמה 'מעשית'. פינסקר קבע בכך הלכה שתשמש כאב-טיפוס לטיעונים דומים בנסיבות דומות בעתיד. הלכה זו התעלמה מעיקרי העמדה החרדית, אשר לא ראתה בציונות דרך לפתרון מצוקות חומריות או פוליטיות של יהודים, אלא תנועה סוציאלית הנוגעת באושריות השקפות-העולם. החרדים טענו שהיקף פעולת התנועה בכל תחומי החיים היהודיים וקשריה לארץ-ישראל, הופכים אותה בצורה זו או אחרת לתנועת-גאולה שאינה נייטרלית מבחינת המסורת. ברלין הבהיר כי אין לדבר על מצע משותף לפעילות מעשית בין חרדים ו'חופשיים' שיהיה נייטרלי מבחינת השקפת-העולם של החרדים. בהלמי-רוחו האס-כטולוגיים ראה בציונות תנועת תשובה ליהדות מסורתית 'אחר שהננו משתתפים בענין נשגב כאחד עלינו להתקרב ככל האפשר. וה' יזכנו לראות ביישוב הארץ בשום ז' שבות עמו ונעבוד את ה' שכם אחד ובדעה אחת'.¹²² אליאשברג וגם מוהליבר לא שיקעו בתנועה ציפיות מרחיקות-לכת כפי שהעלה ברלין, אולם שניהם גם לא הסתפקו בציונות מעשית' כפי שכבר הראינו לגבי אליאשברג: יש לציין כי 'חופשיים' בחיבת-ציון, לרבות פינסקר, גם הם לא דבקו רק בהלכה של 'ציונות

120. כתבים 702.

121. פינסקר אל ברלין, טבת תרמ"ח, כתבים 721.

122. ברלין לפינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 709.

מעשית, אלא צירפו לציונותם תקוות לגאולה סוציאלית מהגלות בכל משמעויותיה. עמדתם זו לא היתה עדיין מנוסחת באופן פורגורמטי, ולכן יכלו להציג בעימות עם החרדים דגם אידיאל של 'ציונות-מעשית', נייטרלית מבחינת כל האספקטים האחרים בהוויה היהודית. רק בשעה שנוסחה 'ציונות רוחנית', אלטרנטיבית או משלימה לציונות מעשית, על-ידי החופשיים בתנועה, נכנס הקונפליקט החרדי-חופשי' במיבת-ציון למבוך ללא-מוצא, כפי שקרה בשנות ה-90.

יש לקבוע כי שני הצדדים לא היו מודעים לתהומותיו של העימות החרדי-חופשי' בשנות ה-80, או למצער לא רצו להודות בו, אולי משום שחששו מהמסקנות המתחייבות ממנו. שני הגורמים רצו להמשיך בפעילות משותפת, ולשם כך היו נכונים לפשרות. פינסקר היה מוכן להצויר כי על המתיישבים בארץ לקיים מצוות, היה מוכן לשכנע את בני-גדרה שינהגו ברוח זו ולהעמיד להם אמצעים לשם כך. כשהגיעו הדברים לכלל תביעה לכפות על בני-גדרה אורתו-חיים מסורתי או לסלקם מן הארץ, היסס והסתייג מחשש לרמותה של התנועה. שהרי הגדרתיים היו בשר מבשרה של חיבת-ציון, ברוחה עלו ארצה ולחמו את מלחמתם להיאחו בה. הוא אף העלה את הנימוק כי יש להכיר בריבונותה של קהילת בני-גדרה בעניינים שבין אדם למקום,¹²³ כמו בכל קהילה ריבונית בגולה. פינסקר גם הסכים לפשרה, כי פינס יתמנה למשגיח-דתי על בני-גדרה, והיה נכון להעלים עין מהלחץ שלחץ פינס את הגדרתיים לשמירת מצוות בשם תנועת חיבת-ציון. פינס החזיר לו בהגנה על הגדרתיים מפני המוציאים דיבתם רעה.¹²⁴ פינסקר גם הצויר כי הגדרתיים אכן מקיימים מצוות ואין להאזין למשמיצים,¹²⁵ אם כי ידע כי אין זו כל האמת, והוא עשה זאת לא לפי דרכו. פינסקר מצא תומך בעמדתו בענין בני-גדרה ברש"י פין מווילנה וי"מ פינס בארץ, אשר היו קרובים ברוחם ובאורתו-חיים לחרדים. פין הבין כי אין להפעיל על הגדרתיים את העקרון הבלעדי של שמירת-מצוות, ולו רק משום ראשוניותם בהתישבות הובבי-ציון בארץ, וכי איך יעלה על הדעת ואיה המשפט לגרש את האנשים אשר נתנו נפשותיהם על דבר הישוב,¹²⁶ פינסקר נקלע לעמדת סתירה בין הסכמתו לעקרון שראוי למתיישבים בארץ לקיים מצוות, לבין הוסרה הנכונות להפעיל אמצעים שהיו בידי התנועה כדי לממש עקרון זה, וברלין מיהר להעמיד את פינסקר על סתירה זו.¹²⁷ החרדים לא היו מוכנים לקבל את עקרון הריבונות של בני-גדרה על עניינים שבינם לבין המקום, משום שראו את אורתו-חיים של הגדרתיים כשייך לפרהסיה של התנועה. בני-גדרה לא היו לדידם אנשים עצמאיים שעלו לארץ והתיישבו בה, אלא חלוצי התנועה המגלמים סמליה ומתקיימים על אמצעיה; התנהגותם החופשית אינה שייכת לחשבון-הנפש

123. פינסקר לרש"י פין, כתבים 735.

124. פינס לפינסקר, טבת תרמ"ח, כתבים 736.

125. פינסקר לברלין, חשוון תרמ"ח, ספר שמואל, עמ' פ"ג-פ"ד; כסלו תרמ"ח, שם, עמ' ס"ו-צ'.

126. רש"י פין אל פינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 714; 'בני ציון' אל פינסקר, כתבים 718.

127. ברלין לפינסקר, טבת תרמ"ח, כתבים 733.

האישי שלהם אלא למצפונה של התנועה, ומשמעותה — חילול קדושת הארץ על-ידי התנועה, לפיכך דחו גם את ההשוואה בין האוטונומיה הרוחנית של קהילה יהודית בגולה לבין הזכות הדומה שתבע פינסקר להעניק לבני-גדרה. יחד עם זאת, הסכימו גם הם לסמכות שהוענקה לפינס להשיג על אורח-חיים המסורתי של הביל"ויים, גם אם היתה זו יותר סמכות מוסרית ולא סמכות שיש בידה להפעיל סאנקציות.

למרות ההבדלים בתוך הקבוצה החרדית של חובבי-ציון בפולמוס בני-גדרה בין מוהליבר וברלין — מחד גיסא, לבין פינס ואליאשברג — מאידך גיסא, אין להכחיש כי השווה ביניהם הכריע את הבדלי הסגנון והטאקט. כולם הסכימו לעקרון כי הגדרתיים חייבים לקיים מצוות. ההבדלים שנתגלו, עניינם היה באמצעים להשגת תוצאה זו. הללו עמדו על כך שיש להעביר את התמיכות מהגדרתיים לפתח-תקואים, ולעשות את האחרונים לנושאי דגלה של התנועה בארץ.¹²⁸ גם פינס תבע למנות שו"ב לבני-גדרה שישגיח על שחיטתם — בפרט, והתנהגותם המסורתית — בכלל. אלא שהוא היה משוכנע כי יצליח לשכנעם, כפי שאמנם עלה בידו במידה מסוימת, להתפלל כל בוקר תפילת-שהרית בציבור, ולקיים כניסת השבת מחצית השעה לפני השקיעה. הוא גם תבע מפינסקר לתמוך בו בסילוק האופוזיציה שקמה נגדו בקרב הביל"ויים והרימה ראש באותו זמן.¹²⁹

פולמוס בני-גדרה הויק לתנועת חיבת-ציון במה שגילה ברבים נטיה לחופשיות בקרב ההתישבות החדשה בארץ. בקרב החרדים ברוסיה ופולין החלו נשמעים קולות נגד התנועה והטעונו הרווח בהם היה אורח-חיים של המתישבים בארץ, כי יחללו שבת ויעשו כל תועבה.¹³⁰ יחד עם זאת הוא גיבש את החיוב העקרוני של שמירת-מצוות על-ידי המתישבים בארץ. עקרון זה נתמך על-ידי הבארון הירש, אשר חובבי-ציון קיוו עדיין להיבנות מאוצרותיו, וגם על-ידי הבארון רוטשילד,¹³¹ ועל-ידי ארלנגר מפאריס — ממייסדי כ"ח וחבר הוועד המרכזי שלה, שהיה יועצו הראשי של רוטשילד לענייני צדקה ומפעילי חיבת-ציון בפאריס. עמדות אלה חיברו את ראשי חיבת-ציון להתחשב בהן.¹³² לאלה הצטרפו אישים רבים בתנועה, מהם שלא היו מוזהים כחרדים מובהקים.¹³³ כנאמר, גם הנהגת חיבת-ציון השלימה עם עקרון זה. האופוזיציה שקמה נגדו לא נשמעה ברבים, אם כי היה לה ביטוי במכת-

128. חובבי-ציון בביאליסטוק אל פינסקר, טבת תרמ"ח, כתבים 724 ; מוהליבר אל פינסקר, שם, 727, 742 ; פינסקר ליגבאים יועצים, שם 730 ; ברלין לפינסקר, שם, 733. לילינבלום לאוישיסקין, אלול תרמ"ח, שם 820 ; מוהליבר לפינסקר, שם 727.

129. פינס לפי, חשוון תר"ן, כתבים 989 ; פינס אל פינסקר, שם 756.

130. מכבי לאוישיסקין, אב תרמ"ח, כתבים 819.

131. מוהליבר אל פינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 710 ; ארלנגר אל פינס, שם 713 ; רש"י פין אל פינסקר, שם 714 ; דרך לעבור גולים, עמ' 101.

132. דרך לעבור גולים, עמ' 102—103.

133. ראה פינס לפינסקר, אייר תרמ"ח, כתבים 777 ; מאקוב לאוישיסקין, סיון תרמ"ח, שם 792.

כיס, בעיקר בין חובבי-ציון באגודות של דרום-רוסיה. כבר אמרנו לעיל שבני-גדרה נכנעו בסופו של דבר ללחץ וקיבלו עליהם את עולו של פינס בשאלת היחס למסורת. כניעה זו לא עשתה את הרושם הראוי בהברה החרדית, אבל הישפיעה על עמדותיהם העקרוניות של מוהליבר וברלין ביחס לתופעת ה'חופשיות' בתנועה, כפי שיתואר עוד בהמשך.

זמן מה לאחר שיסוך פולמוס בני-גדרה הועמד העקרון של שמירת-מצוות על-ידי המתושבים בארץ, שעליו הוסכם בסיום הפולמוס, במבחן קשה, כשרבים מבין החרדים עומדים וצופים בתוצאותיו — שנת השמיטה תרמ"ט (1888/9). לכאורה, שאלה הלכתית גרידא; למעשה, שאלה הלכתית עם השלכות ציבוריות מרחיקות-לכת. השמיטה הראשונה שפגשה את הישוב החדש בארץ מאז דורות רבים¹³⁴ הבעיה אשר עלתה על סדר-יומה של התנועה כשנתיים לפני השמיטה הצפויה היתה — האם תוכל והאם תרצה ההתיישבות החדשה בארץ לקיים את השמיטה כהלכתה? בעיה זו שימשה עילה לפולמוס אשר במהלכו הסתדרו העמדות השונות בציבור היהודי לפי יחסם לשאלה ההלכתית הקונקרטית ולמשתמע ממנה לגבי אופיה של תנועת חיבת-ציון. גם המתירים וגם האוסרים את העבודה בשנת השמיטה שקלו יפה את המשמעות הכלל-לאומית של מפעל ההתיישבות בארץ והסיקו מה שהסיקו.¹³⁵

הציפיות לגאולה לאומית-ארצית וההתנגדות העקרונית למפעל החלוקה, אשר ליוו את מפעלם של חובבי-ציון, סילקו את הפתרון הזמני האפשרי של שמירת השמיטה בדרך של תמיכה בקומץ האיכרים שישבו בארץ באותה תקופה.¹³⁶ השאלה שעמדה על הפרק ברקע הדיונים היתה, האם ההלכה היהודית מאפשרת קיום ישוב גדול של עובדי-אדמה יהודים בארץ בזמן הזה. ומכאן ההשלכות לרעיון של קירוב הגאולה בדרכי הטבע — בכלל, ומידת פתיחותה של ההלכה לבעיות שמביא המפעל

134. השמיטה של שנת תרמ"ב (1882) מצאה את ההתיישבות החדשה בפתח-תקוה מפוררת. מאז כתיבת מאמר זה התפרסם על נושא השמיטה מאמרו החשוב של מנחם פרידמן 'למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה' (שלם א', ירושלים תשל"ד, עמ' 455—479), העוסק במערכת היחסים שבין הישוב החדש והישוב הישן. כמו כן כדאי להזכיר פת את סיכומיה של גליה ירדני בספרה 'העיתונות העברית בארץ-ישראל', תל-אביב, תשכ"ט עמ' 129—132, 278—281.

135. N. Sokolow, *Hibbath-Zion, Jerusalem* 1935, pp. 219—220; וי' ניסנובים. עלי חלדי, וארשה תרפ"ט, עמ' 73—74, מתאר את ההדים לפולמוס בבית-מדרש בבוברויסק. על עמדות רש"י פיין, אפל, ליליינבלום וסלוצקי, ראה: י' ברוידס, וילנה הצינונית ועסקניה, תל-אביב ת"ש, עמ' 38—39; י"ל אפל, בתוך ראשית התחייה, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 283—285, 288—289, 292—293, 310. ראה גם את היתר השמיטה שניתן על-ידי יהושע טרונוק מקוטנה, שמואל מוהליבר מביאליסטוק, וזנוויל קלפפיש, אצ"מ 15/2, כנימוק להיתר נקבע גם הצורך להציל את ישוב ארץ-הקודש בנוסף להצלת נפשות. ריא"ס בהיתרו השתמט מלהתייחס לישוב ארץ-הקודש וביסס את היתרו על הצלת נפשות. המתנגדים להיתר טענו בצדק כי אין בקיום השמיטה כהלכתה בזמן הזה משום סכנת-נפשות. אצ"מ, שם.

136. ליליינבלום אל פינס, אדר תרמ"ט, כתבים 878.

הציוני בפרט. במלים אחרות, שמא 'נכונים דברי המזהירים' שאין 'לעורר את האהבה עד שתחפץ' וכי ישוּב חדש זה 'אין בו 'לקרב את הגאולה כי אם לרחק' אותה'; 'על יצנת השמיטה להכריע אם אין בכל בקשת 'הדרך הטבעית' לגאולה משום חטא ועוון.¹³⁷ בלשונו של ליליינבלום במכתב למוהליבר 'דבר השמיטה כפי שנגלה היום, הרס את כל תקותי בענין הישוב [...]. הייתכן כי גוי שלם, אלפי מאות איש, יוכלו לחיות שנה שלמה בשבתם בחיבוק ידיים?¹³⁸ הלוחצים להתיר הזהירו כי רוטשילד עשוי למשוך ידיו ממפעל ההתישבות, כפי שכבר רמז, 'ורעיון יישוּב ארץ הקודש ותחיית ישראל מה תהי עליו?... השמיטה תביא חורבן לכל ענין הישוב, חורבן ישוב ארץ-ישראל, חורבן האומה וחורבן הרח'.¹³⁹

הפולמוס חצה את כל המחנות: חלק תמך בהיתר ללא-סייג, אחרים הסכימו להתיר בסייגים, והיו שאסרו מכל וכל. במהלך הפולמוס היו שינינו את דעותיהם, מחמת לחצים ציבוריים שונים שהתפתחו.

את קבוצת המתירים ללא-סייג מקרב החרדים ביטא אליאשברג מבוּיסק. לאלי-אשברג היו נימוקים הלכתיים בצד נימוקים ציבוריים שהביאוהו לעמדה זו. השיקול ההלכתי של אליאשברג היה שהשמיטה בזמן הזה היא מדרבנן ומשום כך אין חייבים בה. אולם השיקול המכריע היה החשש מפני הרס ההתישבות החדשה בנסיבות אלה.¹⁴⁰ אליאשברג פירסם שיקוליו אלה ובתגובה הוטחו בו חרפות וגידופים.¹⁴¹ אשר מנעו כנראה רבים מתומכיו לפרסם דעתם. בקרב המתירים היה גם חשש כי איסור העבודה בשביעית לא ירחיע את אנשי המושבות, ובהתעלמם ממנו יחשפו את הישוב החדש לביקורת מצד החברה התרדית.¹⁴² זאת לאחר פרשת בני-גדרה אשר רישומה העיק על התנועה.¹⁴³

קבוצה אחרת התנתה את ההיתר במכירת האדמות לגוי;¹⁴⁴ בראשה עמד בתחילה ספקטור מקובנה. לאחר שהתברר כי רבני ירושלים מתנגדים להיתר, סייג ספקטור את ההיתר שלו 'כי מלאכות דאורייתא, קצירה וביצירה אינם רשאים

137. ב'צ' דינבורג, חיבת-ציון, חלק ב', תל-אביב תרצ"ד (להלן: חיבת-ציון), עמ' 197—198.

138. דרך לעבור גולים, עמ' 127.

139. מקאטוביץ עד באול, חלק א', עמ' 327; פינס אל פינסקר, כתבים 866. את האזהרה בדבר עמדתו השלילית של הבארון ביחס לשמירת השמיטה כהלכה שלח לוביצקי — רבה של הקהילה הרוסית בפאריס לברלין, בטבת תרמ"ח. ספר שמואל, עמ' צ"ב—צ"ג.

140. מ' אליאשברג, המליץ 1888, גליון 279. חיבת-ציון, שם, עמ' 251.

141. מקאטוביץ עד באול, עמ' 341—345; המליץ 1888, גליון 268—269, 279; המליץ 1889, גליון 104; בתוך ראשית התחייה, עמ' 297—298; בכרך אל פינסקר, ניסן תרמ"ט, כתבים 879; גאון המחשבה הציונית, עמ' תקמ"ז—תקמ"ח.

142. חיבת-ציון, עמ' 316.

143. כתבים 727, 969 (הערה 4); ש' פדרבוש (עורך), תוֹן תורה וציון, גיו יורק תש"ך, עמ' ק"ח.

144. היו שתבעו שהמכירה תהיה דווקא ל'ישמעאלים' מנימוקים הלכתיים של זנינת חנייה בארץ לכאלה שאינם בבהיגת עכו"ם, ואשר להם סטאטוס של 'גר תושב'. א"מ לפידות, המליץ 1888, גליון 24.

יהודים לעשות ויעשו זאת רק על-ידי נכרים.¹⁴⁴ מוהליבר עצמו נטה לאסור בחחילה, משום שחשש לפתוח פתח למלעזים על הישוב.¹⁴⁵ אבל אחרי שנוכח כי חובבי ציון חוששים לחרובן הישוב החקלאי וזניתו של הבארון רוטשילד את הישוב החדש, פעל להשגת ההיתר ופנה אל ספקטור בענין זה. ההיתר הושג בחתימת הרבנים טרונק מקוטנה, קלפשיט מוורשה ומוהליבר. ההיתר ניתן בתנאי של מכירה לגוי, עיבוד האדמות רק על-ידי עניים או נכרים ובפיקוח בית-הדין בירושלים.¹⁴⁶ בגדרים שהסכים להם ספקטור בחחילה. נתנו הסכמתם להיתר גם הרבנים הספרדים בירושלים — אלישר ופניויל.¹⁴⁷

בקבוצה אשר התנגדה להיתר ללא-סייגים היו ראשי העדה האשכנזית בארץ,¹⁴⁸ והלקיט מראשי החרדים במורח-אירופה.¹⁴⁹ אין ספק שההנהגה האשכנזית בירושלים ניצלה את ענין היטטיטה כדי לנגח את ההתיישבות החדשה בארץ ותנועת חיבת ציון, ואולי אף לאיים על אחיזתה בארץ.¹⁵⁰ לכן גם לא ניסו רבני העדה לשכנע את חובבי ציון בעמדתם אלא דווקא את הבארון רוטשילד,¹⁵¹ למרות שלא היה בעצה אחת אתם בכל ענין ההתיישבות החדשה. זאת, לאחר ששילתי הבארון השיגו את

144. פין לפינסקר, כסלו תרמ"ח, כתבים 714; אצ"מ A9/55/1; הצפירה 1889, גליון 107, עמ' 439; חיבת ציון, עמ' 219—221; מקאטוביץ עד באזל, עמ' 326, המליץ 1889, גליון 58. התנגדות לפסק-הדין של ספקטור, וולף לרש"י פין, שבט תרמ"ח, כתבים 749. בתווילה הסכים ספקטור כי אגב מכירה לגוי יורשו העניים לעשות עבודות אלה בעצמם, והרי כל המתישבים היו בחזקה זו. על ספקטור היה לחץ להחיר גם מצד הבארון רוטשילד, אולם הוא נענה לחץ בהסתייגויות המתוארות, אם כי בסופו של דבר לא ביקר את ההיתר שהוציאו מוהליבר, קלפשיט וטרונק. פינס לפין, חשוון תרמ"ט, כתבים 849. ההבדל בין פסק-הדין של רבני ירושלים ופסק-הדין של ריא"ס נגע להריטת האדמות, אשר ספקטור לא כללה בכלל 'עבודות האסורות מדאורייתא', ורבני ירושלים כללה.
145. חיבת ציון, עמ' 218; מקאטוביץ עד באזל, עמ' 325.
146. מקאטוביץ עד באזל, עמ' 328. נראה שגם טרונק חזר בו מן ההיתר לאחר מכן. שם, עמ' 330; בתוך ראשית התחיה, עמ' 288. אצ"מ ק 2/15; וילנה הציונית ועסקניה, עמ' 38. מוהליבר נטה להיתר כולל אלא שלבסוף התפשר עם דעת ר' ישראל מקוטנה, אשר הסכים להסתייגויותיו של ריא"ס.
147. כתבים 614 (בהערה).
148. מקאטוביץ עד באזל, עמ' 325, 330, 345; בתוך ראשית התחיה, עמ' 286—287; כתבים 749.
149. א' גורדון מטלו, י"ד סולובייצ'יק מבריסק, י"ז שטרן משאוולי, הנצי"ב מוולוז'ין ועוד. ר' גם נ"צ ברלין, משיב דבר, ורשה תרנ"ד, עמ' 112—118; י"ד סולובייצ'יק, בית הלוי, ורשה תרנ"א, חלק ג', סימן א'.
150. בשמו של דיסקין נאמר 'אני לא אמרתי אסור, רק לא רציתי לחפש היתר לשמייטה'. דיסקין, שלא כמו סלנט, נטה להחיר ואחר-כך חזר בו, משנוכח כי אפשר להפיק מהאיסור רווח ציבורי, כך משתמע גם מיכרונות יונתן אליאשברג, שביל הזהב, ורשה תרנ"ז, עמ' xxxviii.
151. דיסקין פנה בקריאה נרגשת לבארון 'לא לתפארת רום כבודו ייחשב לחפש היתרים בארבע רוחות העולם'. דיסקין גם הבטיח לבארון 'אשר בשמירת שביעית ירום כבודו ונישא עז, כן בישראל וכן בכל לאומי הארץ, כולם יאשרוהו בראותם כי על-פי הוקי תורתנו הקדושה יסדם כהיתכם מסיני יכוננס'. כתבים ב', עמ' 614. ראה העתונות העברית בארץ-ישראל, עמ' 130—131.

הסמכות הרבנים הספרדים בירושלים להיתר שהוציאו הרבנים — חובבי-ציון ברוסיה. הללו קיוו למשוך את הבארון לצידם וגם להבטיח לעצמם את הסמכות ההלכתית על ההתיישבות החדשה בארץ.

יתכן כי אילמלא היו מתנגדי העדה האשכנזית בירושלים גם פטרוני היתר-השמיטה, כמו בני-יהודה מעל-גבי 'הצבי' — היו רבני ירושלים עוברים על היתר בשתיקה¹⁵² כך או אחרת, הפכה ההנהגה האשכנזית בירושלים את השמיטה ואת העימות שהיה להם עם חיבת-ציון, לענין כלל-ישראל, כאשר פנתה לתפוצות ישראל בכרוז שבו ביקשה לתרום להחזקת הקולוניסטים המתכוונים לשבות בשנת השמיטה. המתישבים הוצגו בכרוז זה רובם ככולם כיראי ה', עניים מרודים אשר יהיו אנוסים לעבור על האיסור אם ישאירו אותם לנפשם, מאחר ותומכיהם עד כה — חובבי-ציון ורוטשילד — אינם מניחים להם לקיים את השמיטה כהלכתה. רבני העדה הבטיחו לאסוף את הכספים ולחלקם לבני המושבות. הצגה זו של העניינים שמה את המתישבים בחדא מחתא עם שאר עניי הישוב וחשפה את מערומי האספיראציות הלאומיות של חובבי-ציון.¹⁵³ למותר לציין את החלחלה שאחזה בחובבי-ציון בראותם כיצד הצליחה העדה האשכנזית בירושלים להופיע כאפוטרור פוסית על המושבות, בגינה של בעיית השמיטה.¹⁵⁴ כאשר לעמדתם של חוגים מקרב ההנהגה החרדית ברוסיה יקשה להוכיח ששיקוליהם לאיסור נטו במובהק לעבר עמדתם הציבורית ביחס לחיבת-ציון, אם כי היה משקל גם לכך. חלקם אסרו מניין מוקים שבהלכה ובאמונה גרידא, ויחד עם זה נשאר גאמנים לתנועה, כמו ברלין מוולוז'ין ושטרן משאזולי, גם לאחר שהתנועה קיבלה את דעת המתירים.¹⁵⁴ ברלין הבהיר כי הוא תומך בשביתה בשנת השמיטה גם מנימוקים שבאמונה, מתוך שהוא רואה במעשה ההתיישבות החדשה משום ראשית הגאולה — גאולת הארץ וגאולת העם. שמירת השמיטה כהלכתה תבטא את הויקה המיוחדת שבין עם ישראל, שנבחר בתורתו, לבין ארץ-ישראל — הארץ הקדושה. לא טריטוריה לאומית סתם, לא חבל-ארץ הוא קיומנו, כי אם היהדות היא ארצנו וקיומנו, ולכן אין לנהוג בה מנהג 'חוקי-לארץ וטבע חוקי-לארץ'.¹⁵⁵ אחרים היו מפורסמים כמתנגדים לתנועה, ועתה התפרסמו גם כמתנגדים להיתר כמו סולובייצ'יק מבריסק וגורדון מטלז.¹⁵⁶

152. ראה מה שכתב חיסין ברשימותיו. כתבים 649 (בהערה); ראה גם התבצלת תרמ"ט, עמ' 64, 80; העתונות העברית בארץ-ישראל, עמ' 130—131, 278—281.

153. 'קול מהיכל', התבצלת תרמ"ט, גליון 6.

154. לובמאן אל ליליינבלום, כסלו תרמ"ט, כתבים 854.

155. מקאטוביץ עד באול, עמ' 332; בתוך ראשית התחיה, עמ' 238; פינסקר אל הנצ"ב, כסלו תרמ"ט, כתבים 863; ברלין לשולמן, תשרי תר"ו, כתבים 969; הנצ"ב תבע שיבטלו את דעת המתירים מפני דעתו, גם אם הסכים כי אלה ואלה כוונתם לשם שמיים ולא עלה בידו. ליליינבלום לאוישיקין, אלול תרמ"ח, כתבים 820.

156. ברלין לפין, אב תרמ"ט, כתבים 924; ראה גש שאלות ותשובות, משיב דבר; ברלין לפינסקר, אדר תרמ"ט, כתבים 873.

157. י"ש רבינוביץ, הדת והתחיה הלאומית, ורשה תר"ס, עמ' 139, בהערה; מכבי לצ'לנוב, אב תרמ"ט, כתבים 925; מכתב מאת 'בני-ציון' בוולוז'ין, שבט תר"ו, כתבים 1033; ביחס לגורדון, בתוך ראשית התחיה, עמ' 547—549.

סולובייצ'יק וגורדון ביקרו קשות את המחירים הרבות שפקטור, אשר נמנעו מלהת-יעץ בשאלה זו עם חלק מבעלי-ההלכה המובהקים ברוסיה.¹⁵⁷ היו מביניהם שגררו להתנגדות להיתר גם את השיקול הציבורי כי מקבלי ההיתר עשויים למשוך ממנו היתרים לעניינים אחרים, שבהם אין כל מקום להיתר יסופם לבלע את הקודש לגרוע ולהוסיף כחפצם.^{157א}

משמעות ציבורית חמורה לפולמוס השמיטה, באה לידי ביטוי בעמדה של קבוצה, אשר היתה שותפה לתנועת היבת-ציון והצטרפה עתה אל האוסרים. בין אלה שתי הדמויות המרכזיות שהיו קשורות עם הישוב החדש בארץ, י"מ פינס — נציגם של חובבי-ציון בארץ, באופן רשמי — מזכיר חובבי-ציון לענייני המושבות, ומשגיח רוחני של בני-גדרה ומורו-חברו הרב גימפל יפה, אשר התישב ביהוד והיה מורה הנראה למושבות. נחזקב על השיקולים של שני חובבי-ציון נלהבים ומגשימים אלה שהביאו אותם לידי התנגדות למתן היתר לעבודה בשנת השמיטה.

נראה כי גימפל יפה הוא שהשפיע על פינס ועל המתישבים בפתח-תקוה ובעקרון שלא יתאמצו בחיפוש אחר היתר.¹⁵⁸ ליפה היו שיקולים אידיאולוגיים הדומים לאלה של הנצי"ב לשמירת השמיטה ללא הזדקקות להיתר, בצד שיקולים ציבוריים-טאקטיים לקירוב הישוב הישן לרעיונות חיבת-ציון ולהתישבות החדשה בארץ.^{158א} יפה העריך כי שמירת שנת השמיטה שלא על דרך ההיתר תפעל לטובת המטרה האחרונה, כשהישוב החדש יקבל עליו בפומבי את מרות רבני העדה האשכנזית בירושלים בשאלות הלכתיות, בתקוה כי אלו יתמכו בעידוד ההגירה לארץ וביישובה. לשיקולים אלה נוספו שיקולים שבאמונה, שנבעו מרצון לראות 'אתחלתא דגאולה'. ומכאן שגם אם שמירת השמיטה יש בה לפנינו משורת-הדין, ראוי לקיימה.¹⁶⁰ יפה לא נרתע מפני התמיכה החומרית של הישוב הישן בירושלים בשנות השמיטה במושבות, תמיכה אשר הושגה בתיווכו, מאחר וראה בה קירוב הישוב הישן לחיבת-ציון ולמפעל ההתיישבות. שיקולים מקבילים לאלה שהעלה אליאשברג להתרת השמיטה העלה יפה לאוסרה.^{160א} אין שמירת השמיטה מסכנת את חי המתישבים ואין היא מהווה נצחון לרבני ירושלים הרוצים כביכול להרוס את מפעלם של חובבי-ציון, משום שהאחרונים אינם מתנגדים עקרונית להתישבות

157. מכתב אליעזר גורדון, בתוך ראשית התחיה, עמ' 547; הדת והתחיה הלאומית, עמ' 139 (בהערה).

157א. י"ה מרגליות, קול התור, וילנה תרמ"ח, עמ' 5. "אורנשטיין, דבר בעתו, ירושלים תרמ"ט.

158. דרך לעבור גולים, עמ' 126. לעמדת יפה הצטרף גם יהושע שטמפפר, ממייסדי פ"ת. ליליינבלום אל אוסישקין, חשרי תרמ"ט, כתבים 838.

159. יפה נחל הצלחה מסוימת כשתיווך בין הישוב הישן לבין המשלחת של ה'ועד הארץ דיסאי' בארץ בראשות מוהליבר, שנה לאחר שנת השמיטה. מקאטוביץ עד באול, עמ' 400—401. את עמדתו הסביר יפה ב'קול קורא', שאותו פירסם בירושלים ובעהונות העברית ברוסיה. 'לא עת להשות', כתבים 1322. ראה גם: מקאטוביץ עד באול, עמ' 346.

160. לא עת לחשות.

160א. גאון המחשבה הצינונית, עמ' תקכ"ט.

ההדושה¹⁶¹ אין לחשוש להסתלקותו של רוטשילד מתמיכה בהתיישבות בגלל השמי-
 טה, שהרי הביע כבר דעתו כי על המתיישבים בארץ לקיים מצוות.
 עמדתו של פינס היתה סבוכה ולבושה הרבה משל יפה, מאחר ומילא תפקיד רשמי
 מטעם הוובבייצון בארץ, וגם עירב את בעיות בני-גדרה עם בעיות השמיטה. פינס
 הבהיר כי לגופו של ענין דעתו נוטה להיתר¹⁶² אבל שיקולים ציוניים כלליים
 מטוים אותו לעבר האוסרים. אמנם פינס חשש כי אייבי הגדרתיים ילעזו עליהם כי
 יצו להם בבטלה, לכן הציע לחזור בעבורם אדמות גזורים, או להעביר לבעלותם
 אדמות שנרכשו למענם, רק לאחר השמיטה. כן חשש כי אם יעבדו בני-גדרה בשנת
 השמיטה (למרות ההיתר), יתלו בהם ולזול במצוות לא רק החרדים המתנגדים
 לתנועה אלא גם הגבאים יועצים אשר רצו לסלק את הבייל"ויים מהארץ.¹⁶³ כן
 הסביר פינס במכתבים לרבנים ברוסיה כי התליכי הסיקולאריזציה אוכלים
 בכל-פה במושבות הברון, וכי להערכתו האיכרים בהמישבות של רוטשילד לא
 יישארו יהודים, ולכן ראוי להראות קבל-עם כי בגדרה, במושב הנמצאת תחת
 פיקוח הוובבייצון, לא ייעשה כן. קיום השמיטה כהלכתה תשמש עדות לכך.¹⁶⁴
 שיקולים אחרים נבעו מעמדתו הראשונית של פינס ביחס להלכה, אשר באו לביטוי
 כבר בספרו "לדי רוחי" (1872). הם אמרו כי אין לבוא אל הרבנים בטענה שהמצי-
 אות מחייבת לריפורמה בהלכה ובוודאי שחובבי-ציון אינם צריכים ללכת בדרך זו
 כדי לא ליצור את הרושם המוטעה כי 'התורה בידי הרבנים כחומר ביד היוצר'.
 התיקונים וההיתרים צריכים להיעשות מתוך שכנוע פנימי של בעלי-הסמכות ההל-
 כתית או אז לא יזיקו לגוף היהדות, ומאחר שהשמיטה הפכה לאמת-מידה ליחסם
 של חובבי-ציון להלכה, אין להקל בה. פינס גם הראה גישה 'משכילית' המפעילה
 שיקולים רציונליים על פרודורה הלכתית, כאשר הסתייג מהיתר של מכירה לגוי
 בטיעון כי היא 'מכירה מדומה אשר היא בעיני אינה שווה כלום'.¹⁶⁵ פינס הותקף
 על עמדתו מימין ומשמאל, על-ידי חבריו החרדים מראשי חובבי-ציון¹⁶⁶ ועל-ידי
 החופשיים בהנהגה. עמדתו, אשר התקבלה כאופורטוניסטית כלפי ההלכה ומלאת
 סתירות — גם אם לא היתה כזאת — דחקה אותו לגב טיעונים צדדיים למסקנתו

161. 'לא עת להשות', שם.

162. פינס הבהיר את דעתו כי מבהינה הלכתית יש מקום להיתר גמור שה'אדמה פה גופה
 למלכות'. פינס לפין, שבט תרמ"ט, כתבים 866. ראה גם ליליינבלום אל פינס, אדר
 תרמ"ט, שם 878. פינס הבהיר ליליינבלום כי יהיה מוכן לתמוך בהיתר העבודה בשנת
 השמיטה הבאה, תרנ"ו (1896).

163. לגבי העקרונים היה פינס מוכן כי הם ישתמשו בהיתר. פינס אל פין, אלול תרמ"ט,
 כתבים 964.

164. מכבי לאוסישקין, ניסן תרמ"ט, כתבים 880.

165. פינס לפין, שבט תרמ"ט, כתבים 866.

166. מוהליבר התבטא כלפי עמדת פינס בפילמוס השמיטה: 'ה' פינס הוא האויב והמזרס
 היותר גדול לענייני הוובבייצון, מכבי לאוסישקין, ניסן תרמ"ט, כתבים 880. מוהליבר
 לא רצה ללדת לסוף דעתו של פינס בעניין, ולא ראה צורך להפגין את הסיוותם של
 בני-גדרה באמצעות שמירת השמיטה.

ולפרש את ההיתר שניתן — להומרה.¹⁶⁷ פינס גם השתמש בטיעון פאתטי וכתב כי אל להם לחובבי ציון שאינם סובלים את סבל הקיום בארץ ישראל לאיים על התנועה כי יפרשו ממנה בגזון כניעתם של המתישבים למחמירים, כי הרי אי ציות לבית הדין בירושלים עשוי להרחיק מהתנועה את שומרי המסורת.

הערכת מצב שונה מזו של יפה ופינס היתה לרבים מחובבי ציון וליילינבלום בראשם; אלה סברו כי אין לתת לרבני ירושלים עמדת סמכות כלשהי לגבי המתישבים בארץ, מאחר שהם עוינים את מפעל ההתיישבות של הישוב החדש בארץ מכל וכל, שלא בגלל התנהגותם החופשית של המתישבים, כאמור התחילו חובבי ציון לתור אחר היתר כבר בקיץ תרמ"ו (1887) לאחר ועידת דרוזניק. לאחר שהתברר כי שני הגבאים יועצים שנבחרו בוועידה, ברלין ומוהליבר, נוטים לאסור את העבודה בשביעית, היפשה הנהגת חובבי ציון באודיסה אחר רבנים אשר יתמכו בהיתר וישפיעו על בעלי הסמכות ההלכתית בקרב ההנהגה החרדית לעמוד מאחורי ריו. היה ברור להם, כי ללא הסכמה כזו לא יוכלו חובבי ציון לקיים את מפעל ההתיישבות בארץ. במסגרת מאמצים אלה פנה ליילינבלום אל מספר רבנים ובעלי השפעה כתברה החרדית.¹⁶⁸ יוזמה זו לא נשאה פירות רבים.¹⁶⁹ הנהגת חיבת ציון לא הכירה בהירארכיית הסמכות אשר היתה מקובלת על התרדים, גם לדידם היה ראוי לקבל את ההיתר ממי שהשפעתו על הציבור היהודי גדולה יותר, אולם כשלא השיגו את מה שביקשו בפתחו של 'הגדול בתורה' מוכנים היו לחזור גם אחרי פתחו של מי ש'גדול בתורה' פחות, ובלבד שתושג המטרה.¹⁷⁰ הללו בעלי הרקע 'המש-כילי' חתרו אמנם להיתר כולל שאינו כרוך במכירה לגוי, אשר לדידם כמוהו כ'הערמה', אולם השיקולים המעשיים הכריעו את העקרונות.¹⁷¹ הם גם חששו כי

167. הוא קבע כי הסמכות להגדרת גדרי העבודות האסורות, נמסרה לבית הדין בירושלים, אשר לדעתו מוציא מכלל ההיתר עבודות דאורייתא כמו זריעה וקצירה. פירוש זה תאם את הנאמר בהיתר, אם כי להסתייגות לא שמו לב בעתונות.
168. במסגרת מאמצים אלה פנה ליילינבלום אל ריינס — אב בית הדין בליטא, אשר היה כבר מפורסם בחובבי ציון וכמעט בדעותיו בעניינים ציבוריים שונים, כי ישתדל אצל רבני רוסיה למען יתירו את העבודה בשמיטה. כן פנה הוא אל רש"י פין, שהיה מפורסם בקשריו הטובים עם ההנהגה החרדית בליטא, שישתדל הוא אצל הרבנים או יפנה לשם כך אל אליאשברג מבויוסק. ליילינבלום אל רש"י פין, תשרי תרמ"ח, כתבים 671. לא מצויין תאריך מדויק לפניה, נראה שהיתה באב—אולול תרמ"ז.
169. ריינס הבטיח להיענות לפניית מ"ל, אולם למעשה השתמש, ראה גם: מקאטוביץ עד באול, עמ' 325.
170. במכתב של ליילינבלום אל י"ג על דבר המאמצים להשגת ההיתר אמר 'ולנו אתה היא מי יהיו המתירים, אם הרשכבה"ג מק' (ספקטור — י.ש.) או רב מפורסם אחר, כי הרשכבה"ג אינו מופלא שבסנהדרין וכל הרבנים שווים לנו, ואין כוח האחד גרוע מחבריו. בתוך ראשית התחיה, עמ' 294; דרך לעבור גולים, עמ' 117.
171. מ"ל טען כי שמיטה אינה נוהגת בזמן הזה אלא מדרבנן מאחר וארץ ישראל כולה היא קניין גוי. דרך לעבור גולים, עמ' 130. הוא גם רצה להבטיח שההיתר יתיר לישראל לעבור בקרקע ולהניגות מפירותיה. ליילינבלום לרש"י פין, טבת תרמ"ח, כתבים 725. וכוונתו של ליילינבלום לקבל היתר בררך של מכירה לגוי משיקולים מעשיים, בטענה של 'הוראת שעה', כתבים 671. בענין זה היה פינסקר פחות רגיש ממ"ל, בגלל שלא היה בעל תודעה 'משכילית' מפותחת.

שמירת השמיטה כהלכתה וללא-היתר בשנת תרמ"ט, תהווה תקדים לעתיד, ולכן לחצו להכרעה מיידית.¹⁷²

גישת פינסקר לענין השמיטה היתה שונה מזו של מל"ל וחבריו. פינסקר הבין כי שאלה זו משמשת כאבן-בוזן ליחסי חרדים-ה'חופשיים' בתנועה הלאומית. הוא האמין כי יש מקום לפשרה אשר לא תחייב את החרדים לוותר על הנורמות שלהם. הוא חיפש במסגרת ההלכה היתר, אשר יספק את יוני הצדדים. את החרדים — משום שיהיה זה היתר הלכתי שניתן על-ידי מי שהסמכות בידו, ואת ה'חופשיים' — שלא יראו בקיום השמיטה בגדרים אלה משום נזק להתישבות.¹⁷³ ומתוך גישה זו היה פינסקר מוכן לפשרה אשר ליליינבלום דחה אותה. הוא היה מוכן להסתפק בהיתר שיאפשר את העבודה הדרושה לקיום הגפנים ויאסור את השימוש בפירות. פינסקר גם ראה בשאלת העבודה בשמיטה צד אחר, והוא הצורך להוכיח כי המת-ישיבים בארץ מטעם חובבי-ציון אינם משתמטים מעבודה, לכן האיך בבני-גדרה לעשות שימוש בהיתר.¹⁷⁴ במקביל לרצונו של פינס לעשות את בני-גדרה מופת לשמירת-מצוות, רצה פינסקר לעשותם מופת לחריצות בעבודה, לכן הוכיחם בדברים 'אתם אשר חלוצי עבודת אדמת הקודש נקראתם אצל חובבי-ציון [...] נכונים לשבת שנה שלמה ולהכות לנדבות [...]'.¹⁷⁵ פינסקר היה תקיף מאוד בהשתדלותו להשגת ההיתר ולכפייתו על המתישבים בארץ וזאת לא לפי דרכו ורוחו. כן הורה שלא לתמוך בישובתים בשנת השמיטה בכספי חובבי-ציון, ואת משום שהיה משוכנע כי עתיד התנועה מוטל על כף המאזניים. הוא האמין כי דחיית ההיתר וכניעה להלך-רוח של החמרה יגררו רבים למסקנות חמורות 'כי לא זו הארץ המוכשרת לעבודה ולא זה העם המוכשר לעבודת האדמה'.¹⁷⁶ כן חשש כי דחיית ההיתר תתפרש כקבלת סמכות ראשי הישוב הישן על המתישבים החדשים וכדחיית הסמכות של הנהגת חיבת-ציון ושל הרבנים התומכים בה. מכאן ההסבר להתחדדות היחסים בין פינס לפינסקר, כפי שהתבטא האחרון 'כי כפי הנראה חושב ה' פינס את עצמו למרום מעל חובבי-ציון'.¹⁷⁷ שניהם היו משוכנעים כי שיקוליהם מבטאים בצורה הולמת את צרכי התנועה. פינסקר והבארון רוטשילד היו בעצם שותפים לעמדה אחת במאמציהם לכפות על המתישבים את העבודה במסגרת ההיתר, אם כי נימו-קיהם ומאוויהם שונים היו.¹⁷⁸ והדבר איפשר לשניהם לצמצם את היקף המריבה של המתישבים בארץ עם מיטיביהם. רק פסע הפריד בין הישוב החדש לבין פריקת מרותה של הנהגת חיבת-ציון והבארון מעליו וקבלת מרות הישוב הישן,

172. דרך לעבור גולים, עמ' 118.

173. פינסקר לברלין, כסלו תרמ"ח, כתבים 702.

174. פינסקר לפינס, אלול תרמ"ח, כתבים 822.

175. פינסקר לבני גדרה, חשוון תרמ"ט, כתבים 848.

176. פינסקר לבני-גדרה, חשוון תרמ"ט, כתבים 848.

177. פינסקר ליגבאים היועצים, טבת תרמ"ט, כתבים 867.

178. ארלנגר אל פינסקר, אוקטובר 1889, כתבים 853.

מה גם שרבים בתוכו תמכו בשמירת השמיטה כהלכתה ואף נהגו כך למעשה.¹⁷⁹ יש לדעת כי על פינסקר היה להץ חזק מצד אגודות של חובבי-ציון בעלות אופי 'חופשי', שלא להניח למתיישבים בארץ ליטות בשנת השמיטה למרות ההיתר.¹⁸⁰ הללו חששו כי ויתור להלכי-הרוח ה'קלריקליים' יתפרש כהתנערות מהרעיונות הלאומיים שאותם נשאו חובבי-ציון ארצה, וכאילו 'באו באמת רק לשם קיום מצוות התלויות בארץ או כי יחפצו להערים את הבריות ולשים להם עטרת יראי-שמים שאינה הולמת';¹⁸¹ דימוי העיזוי להרחיק מהתנועה את המצטרפים אליה מטעמים לאומיים ולא מסורתיים.

בעמדה פינסקר תמך רש"י פין מוילנה, אשר שימש כלשון-מאזניים בין החרדים ל'חופשיים' בתנועת חיבת-ציון. פין לא רצה לקבל את הגישה האפורטוניסטית להלכה כפי שבאה לביטוי בדברי ה'חופשיים' בחיבת-ציון, ומאידך, לא רצה להפוך את שאלת השמיטה להפגנת-כוח חרדית, נטייה שהסתמנה בעמדות של פיינס יפה ובמקצת של מוהליבר, שנסוג מדעתו כפי שנאמר.¹⁸² פין גם הציע לפינסקר שלא להגיע לעימות עם העדה האשכנזית בירושלים בענין השמיטה, גם מפני הסאנקציה של חרם שבכוחה להפעיל.¹⁸³ מאידך, האיץ פין בפינסקר שלא ייכנע לרבני העדה האשכנזית בירושלים, והסביר כי ענין זה הוא בנפש התנועה.¹⁸⁴ נראה כי פין סבר כי חובבי-ציון אינם צריכים להפגין את האנטאגוניזם שלהם לישוב הישן דווקא בענין הלכתי מובהק, שהרי אם יפגינו ישחקו את מיטת המתנגדים לרעיונות הלאומיים הכלליים של חבריהם מהמחנה החרדי, המבקשים לחלול את עמדתם בשמירה על אורח-חיהם לפי ההלכה, גם אם היה ברור לכל כי מגיעיהם בפולמוס זה לא היו תמיד הלכתיים מובהקים. היה זה רש"י פין אשר השתדל להשפיע על פינסקר שלא יתפטר מתפקידו כיושב-ראש הוועד המרכזי של חובבי-ציון, בגלל הצלתו לשמור על האיזון בין החרדים וה'חופשיים' בתנועה — בכלל, ובפולמוס השמיטה המביך והמתיש — בפרט.¹⁸⁵

על המשא-ומתן בין ראשי חיבת-ציון והחרדים להשגת ההיתר הכבידה הרבה התערבותם של אנשים ככונ'יתורה מעל דפי ה'צבי' ויל'ג ומעל דפי ה'מליץ', אשר היו מפורסמים כעונים את החרדים ובמידה מסוימת השתמשו בענין השמיטה לטובת עניינם, לנגח ולהסית כנגד החרדים. הם האשימו את רבני ירושלים שהם

179. פינסקר לפין, חשון תרמ"ט, כתבים 849. ראה גם: כתבים 854. הערה 3. הכוונה היתה גם לפגוע בפקידו' הבארון. ראה פרדכי, דיסקין, דברי מרכזי, ירושלים תרמ"ט, עמ' כ"ד-כ"ה.

180. 'בני ציון' פולאטבה אל פינסקר, תשרי תרמ"ט, כתבים 844; חובבי ציון במינסק אל פינסקר, כסלו תרמ"ט, שם, 862. חובבי-ציון בייליסאבטגראד לפינסקר, טבת תרמ"ט, שם 856.

181. לובמאן אל פינסקר, כסלו תרמ"ט, כתבים 854.

182. פין אל פינסקר, שבט תרמ"ח, כתבים 754; ניסן תרמ"ח, שם 774.

183. פין אל פינסקר, כסלו תרמ"ט, כתבים 856.

184. פין אל פינסקר, כסלו תרמ"ט, כתבים 861.

185. פין אל פינסקר, אדר תרמ"ח, כתבים 762.

עושים את השמיטה מכיביר להריסת הישוב החדש בארץ.¹⁸⁶ יש לציין שעמדתו הלוחמת של בן־יהודה בפרשה זו, בתמיכת פקידי הברון, הביאה אישים שונים בישוב להתנגד להיתר, גם אם לא נמנו עם הישוב הישן — כמו נ"ה אימבר; או כאלה שהתרחקו ממנו — כמו א' רוקח, וזאת בנימוקים לאומיים כלליים השלר־בים בנימוקים אישיים.¹⁸⁶ מל"ל לעומתם היה ער לקשיים שעשויה מעורבותו האישית לגרום להשגת ההיתר ולכן העדיף לפעול מאחורי הקלעים.¹⁸⁷ מל"ל היה גם מודע לאחריותו כמזכיר מרכז חובבי־ציון להשגת ההיתר, כדי לקיים את מפעל ההתישבות־החדשה בארץ. בן־יהודה ויל"ג לא נשאו באחריות מעין זו ולכן יכלו להרשות לעצמם הנאה מהשערוריה.¹⁸⁸ מכאן גם פנייתו של מל"ל אל יל"ג מעל־דפי 'המליץ' שיצנן את להיטותו לפגוע בחרדים בענין השמיטה, ושיאמץ לעצמו את הגישה הפראגמטית לנושא, כפי שעשה מרכז חובבי־ציון באודיסה.¹⁸⁹

לגופו של ענין, שטר־הקכך לנוכרי נערך בירושלים בבית־הדין של הראשון־לציון, המורטבות בחלקן שבתו בשנת השמיטה ואף לא ניצלו את ההיתר שהושג למענם.¹⁹⁰ גם העובדים בשדותיהם בשנת השמיטה השתדלו לעמוד בסייג המח־מירם, למרות איומיהם של הברון וחובבי־ציון ברוסיה להפסיק את התמיכה בשוכתיים.¹⁹⁰ מציאות זאת לא שינתה את משמעותו הציבורית של הפולמוס. אין לומר כי משני צידי המיתרם ניצבו חרדים רחופשים, מאחר שהמחלוקת היתה גם בתוך המחנה החרדי. גם בין המשכילים' היו מצדדים בקיום השמיטה כמו מ' אוסישקין, אשר לא ראו טעם להפוך את ענין השמיטה לאבן־נגף לחרדים בתמיכתם בחובבי־ציון. אין ספק כי ההיערכות הציבורית בפולמוס היתה מורכבת, ולא ניתן לחלק את החולקים בין תומכי חיבת־ציון למתנגדים לה. בין האוסרים היו חובבי־ציון מובהקים כמו י"מ פינס, ג' יפה, שטאמפפר וברלין. מוהליבר עצמו וכן טרונק אשר התרצו לחתום על ההיתר, נטו לאסור. בין המתירים העקביים היו כאלה שלא היו חובבי־ציון מובהקים, כמו הרבנים הספרדיים של ירושלים. המתישבים בארץ גילו מידת חסידות יתירה באשר לא רצו להשתמש בהיתר שניתן להם, ובני־גדרה בכלל זה. גם בעקבות השפעתם של מוריהם הרוחניים בארץ, יפה ופינס, וגם מטיקולים אישיים. פולמוס השמיטה לא השאיר אחריו מנצחים ומנוצחים. אלה שביקשו היתר מהחרדים — קיבלו אותו, ואלה שסירבו להשתמש בהיתר קיבלו טפחה על שכמם מצד החרדים המתנגדים לחיבת־ציון ומצד חובבי־ציון שנטו

186. מקאטוביץ עד באזל, עמ' 326.

186א. ראה גם: העתונות העברית בארץ־ישראל, עמ' 130, 180, 195—199.

187. כתבים 671.

188. דרך לעבור גולים, עמ' 115—118.

189. גם ביקש מיל"ג לא לפרסם ב'המליץ' את נימוקי המתירים כי אם רק את מסקנותיהם, כדי לא לפתוח פתח ל'אוהבי הנצות לבוא ולסתור את יסודי המתירים והוכחותיהם ולהשיב עליהם'. דרך לעבור גולים, שם, עמ' 118.

189א. מקאטוביץ עד באזל, עמ' 336—337.

190. מקאטוביץ עד באזל, עמ' 332—335. ראה גם: דברי מרדכי, לפי דיוקן ריב האיכרים לא שמר את השמיטה בגרני ההיתר של ריא"ס.

לאסור. בין הכועסים על הגדרתיים שלא רצו בהיתר היו חובבי-ציון שומרי-מסורת מובהקים כ"י סלוצקי, רש"י פין ומוהליבר. למרות היערכות ציבורית זו, אי אפשר שלא לראות כי פולמוס השמיטה שימש כציון-דרך בגיבוש יחס החרדים לתנועת חיבת-ציון. מורכבותה של הבעיה שעמדה על הפרק והעמדות השונות ביחס אליה הזקקו על-ידי ההסתה החרדית והאנטי-חרדית.¹⁹¹ אלה שחיפשו עילה למגמותיה הסיקולאריות של חיבת-ציון מצאו להם יתד להאחז בה בפולמוס זה.¹⁹² כן יש לציין שבפולמוסים ובהסתה של חרדים כנגד התנועה הלאומית בעתיד יזוהו חובבי-ציון כמבטלי שמיטין, עוברי עבירה בפרהסיא; למרות ההיתר שניתן כדת וכדין על-ידי רבנים מוסמכים, מהמכובדים שבדור, ואי-להיטותם של המתישבים בארץ להשתמש בו.

פולמוס השמיטה לא יצר את העמדות השונות ביחס לחיבת-ציון בין החרדים. יחד עם זאת, הגבירו המסתייגים את הסתייגותם, והתומכים את תמיכתם. המגמות הראשוניות הכריעו את פירוש האירועים הקונקרטיים. אין להתעלם מהעובדה כי למרות שפולמוס השמיטה לא היווה נקודת-מפנה ביחס החרדים לחיבת-ציון הוא סיים מהלכים אישיים בגיבוש עמדות חרדיות אנטי-ציוניות והוא חיף פעעים שיעלו מורסה בעתיד. הוא החריף את המאבק בין חובבי-ציון והישוב הישן אשר כמזי למרות מאמצייהם של ראשי התנועה למנוע החרפה מעין זו. רבים מחובבי-ציון נרתמו למאבק לפגוע ב'חלוקה' ובמקורותיה הכספיים בגולה.¹⁹³ עורערה סמך כותם ההלכתית של רבנים שתמכו בחיבת-ציון ובהיתר. בצורה בולטת נעשה הדבר כלפי מ' אליאשברג כאשר בית-הדין האשכנזי בירושלים הוציא עליו קול 'כאילו יצא מחוץ לד' אמות של תורה ויראה של אמת ואמונה'.¹⁹⁴ אפילו על ספקטור יצאו עוררין, מחצרו של י"ד סולובייצ'יק בבריסק.¹⁹⁵ התארגנה גם הסתה חרדית נגד חיבת-ציון בחוץ-לארץ.¹⁹⁶ אשר שימשה רקע נוח לארגון ה'לישכה השחורה' בקובנה שהוקמה בשלהי הפולמוס. לזאת יש להוסיף שפולמוס השמיטה השאיר גם את הקבוצה החרדית בחיבת-ציון מפולגת בין המתירים והאוסרים. משבר היתסים בין מוהליבר ופינס בעקבות הפולמוס הזיק הרבה לחרדים בחיבת-ציון, כאשר ליליינ-בלום מהפך בהררה.¹⁹⁷ ופינס אמר לפרוש מחיבת-ציון ולהצטרף לאויביה מקרב הישוב הישן. בעקבות הפולמוס חל גם פיצול ביחס למפעל התמיכה של הברון רוטשילד. ראשי חיבת-ציון בגולה ראו את מפעלו של רוטשילד כמשחלב במאמצייה.

191. ראה י"ג אל ליליינבלום, ניסן תרמ"ח, דרך לעבור גולים, עמ' 115—116, 117—118; מכתב מירושלים בדבר עמדתו של סלנט, שם, עמ' 116 (בהערה).

192. ראה גם עדותו של זבולון באריט — אב"ד פלונגיאן, י. סלוצקי (עורך), שיבת-ציון א', וארשה תרנ"ב, עמ' 51.

193. הרוויץ לרש"י פין, אדר תרמ"ט, כתבים 875; בן אביגדור, אב תרמ"ט, כתבים 929.

194. בכרך אל פינס, ניסן תרמ"ט, כתבים 879.

195. הדת והתחייה הלאומית, עמ' 139 (בהערה).

196. מכבי לאוסישקין, ניסן תרמ"ט, כתבים 880; שיבת-ציון א', עמ' 51.

197. פינס ליליינבלום, אדר תר"ן, כתבים 1051; שם, 1037, 1040, 1042, 1044.

חלק מהמתישבים בארץ ופינס בראשם, ומנהיגי הישוב הישן ראו את מעשי הבארץ — בעקבות התערבותו האולטימטיבית בענין השמיטה, כסכנה לכלל מפעלם של חובבי-ציון, והישוב היהודי בארץ. הללו שללו את סמכות חובבי-ציון והבארץ כאחת, להתערב באורח-חיייהם של המתישבים בארץ, במה שקשור לאורח-חיים המסורתי.¹⁹⁸

ולבסוף, לסיכום תולדותיו של העימות החרדי-חופשי בחיבת-ציון בשנות ה-80, ייאמר כי הוא חשף את נקודות המחלוקת בין המחנות. הוא הייב את החרדים לחשבון-נפש בינם לבין עצמם ביחס לתהליכי הנאצינאליזציה המשתלטים על החברה היהודית והמודרניזציה הכרוכה בעקביהם. תהליכים אלה העלו שאלות תהומיות בפני החרדים, המחייבות בחינת אורחות-חיייהם והנורמות שלהם, באשר השתלבות במגמות מודרניות אלה חייבה רוויזיה רצינית ביחסה של היהדות המסורתית למושגים כמו לאומיות, טריטוריה, תנועה-לאומית, הגאולה הניסית והגאולה הטבעית ועוד; ובעיקר — לשאלת היחס לישראל שחטא. העימות המתואר העלה את שאלת יחסה של חיבת-ציון למסורת ולנושאייה בארץ ובגולה. אי-אפשר שלא להתרשם מרגישותה של הנהגת חיבת-ציון החופשית להלכי-הרוח כלפי התנועה בקרב הציבור החרדי ברוסיה ובפולין. זאת בנוכחותה המפליגה ללכת לקראת ציבור זה על-ידי הסכמה כי אין לישב בארץ יהודים שאינם שומרי-מצוות, ובהזדקקותה לסמכות ההלכתית המקובלת בעניינים כעל-ינגיעה הלכתית. כן גילתה רצון לשחף את החרדים בהנהגת התנועה, ולבסוף אף הסכימה להשתלטות החרדים עליה. הוזרתו של לילינבלום כי התפתחות מעין זו תביא לפילוג התנועה ולהריסתה שאז יתפרדו המשכילים שבחובבי-ציון מעל היראים ושניהם כאחד יפלו מבלי קום — לא התממשה. יחד עם זאת, בעקבות העימות הראתה הנהגת חיבת-ציון בפומבי את אהדתה ליישוב הישן הספרדי בארץ ואת סלידתה מהיישוב הישן האשכנזי.¹⁹⁹ יחס זה אשר בא לביטוי בעיקר בפולמוס השמיטה, תהיינה לו בעתיד עוד השלכות על יחסה של העדה האשכנזית לתנועת חיבת-ציון ולהתישבות החדשה בארץ.

באופן קונקרטי לא הכריע העימות המתואר את יחס החרדים לחיבת-ציון והוא לא שימש כנקודת-מפנה באשר ליחס זה, אלא השאיר את האופציות פתוחות. דא עקא, מיד לאחר בחירת הוועד האודיסאי התקבל רושם לשעה כי ההתכתשויות וההתפלמסויות בתוך המחנה החרדי ובין החרדים ללא-חרדים בחיבת-ציון, נפסקו או למצער ירדו שוב למחתרת, כאשר התקוות החדשות מסמכויות הוועד האודיסאי מאחדות את כולם ליישוב הארץ ובנייה.²⁰⁰ למרות רושם זה התגבשו בשלהי

198. הורוויץ לפין, כתבים 875; פינס לפינסקר, אייר תרמ"ט, שם 885.

199. כתבים ב', עמ' 438 (בהערה).

200. שיבת-ציון א', עמ' 51. מכתב זבולון באריט, אב"ד פלונגיאן לסלוצקי, כסלו תרנ"א; פרידלאנד אל סלוצקי, שם, עמ' 91. אפילו הוועד הכללי של הכוללים האשכנזים בירושלים ושמואל סלנט בעצה אחת אתם, נטה מעתה לתמוך בחיבת-ציון. שיבת-ציון ב', א"י סלוצקי (עורך), וארשה, תרנ"ב, עמ' 27—28.

העימות העמדות העקרוניות השונות של תומכי חיבת־ציון ומתנגדיהם מקרב החרדים, ואף הונח הבסיס לארגונים השונים של שני הצדדים. כאמור היו חרדים שהתרשמו לטובה מהפולמוסים המתוארים באשר התקבל הרושם כי הנהגת חיבת־ציון ערה לחובתה לשמור על האופי המסורתי של הישוב החדש בארץ.²⁰¹

201. שיבת־ציון א', עמ' 52; שיבת־ציון ב', עמ' 17.